

O B S A H

<i>Ján Horecký</i> : Kritériá terminológie	193
<i>Rostislav Kocourek</i> : Synonyma v terminológii	201
<i>Vlado Uhlár</i> : Názvy pre praslíky na vretenách v slovenskom ľudovom názvosloví	219
<i>Jiří Jiráček</i> : K diferenčným jevům v české a ruské lékařské terminologii u názvů osob s příponami řeckého a latinského původu	231
<i>Marie Majtánová</i> – <i>Jana Skladaná</i> : Názvy mier a váh v slovenských lekárskech rukopisoch zo 17. a 18. storočia	235

Diskusie

<i>Ján Madlen</i> : Návrh slovenského názvoslovia chrobákov (Dokončenie)	244
<i>Anton Laffers</i> : Ešte raz k niektorým lesníckym termínom . . .	247

Zprávy a posudky

<i>Ján Horecký</i> : O vzťahu terminológie a frazeológie	250
<i>Ladislav Dvonč</i> : Dva terminologické príspevky v Sborníku Pedagogického inštitútu v Plzni	252
<i>Klára Buzássyová</i> : Maďarsko-česko-slovenský a slovensko-česko-maďarský technický slovník	255

ČESKOSLOVENSKÝ TERMINOLOGICKÝ ČASOPIS
orgán Československej ústrednej terminologickej komisie
pri Prezídii ČSAV

ROČNÍK IV – ČÍSLO 4

Vydáva

VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED V BRATISLAVE

Hlavný redaktor dr. **Ján Horecký**, DrSc.

Výkonný redaktor **Ivan Masár**

Redakčná rada: člen korešpondent ČSAV **Jaromír Bělič**, dr. **Ján Horecký**, DrSc., doc. dr. **Milan Jelínek**, CSc., prof. dr. **Eugen Jóna**, **Jaroslav Kuchař**, CSc., **Ivan Masár**, dr. **Štefan Peciar**, CSc.

Redaktor časopisu **Andrej Šumec**

Technický redaktor **Vladimír Štefanovič**

Redakcia: Bratislava, Klemensova 27. Vychádza raz za dva mesiace. Ročné predplatné Kčs 24,—. Jednotlivé číslo Kčs 4,—. Rozširuje Poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — ústredná expedícia tlače, administrácia odbornej tlače, Gottwaldovo námestie 48, Bratislava. Možno tiež objednať na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — ústredná expedícia tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48/VII. Vytlačili Polygrafické závody, n. p., závod 2, Bratislava. Povoľené rozhodnutím SNR č. 28204/61. — K-

©by Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1965

Kčs 4,—

KRITÉRIÁ TERMINOLÓGIE

Ján Horecký

Diskusia o kultúre spisovnej slovenčiny, ktorá prebiehala v Kultúrnom živote r. 1964, dotýkala sa veľmi často aj otázok slovenskej odbornej terminológie. Pritom najmä jazykovedci poukazovali na možnosti koordinácie slovenskej terminológie s českou (predovšetkým pri tvorení nových názvov), prirodzene, pri rešpektovaní štruktúrnych vlastností slovenčiny i češtiny. Nejazykovedci sa dotýkali skôr konkrétnych otázok, uvádzali jednotlivé slová, ktoré by podľa ich názoru nebolo správne používať ako slovenské termíny. Ozval sa aj hlas, ktorý odporúčal pre slovenskú terminológiu priamo české slová.

Zo všetkých diskusných príspevkov bolo jasné, že terminológia sa pokladá za pevnú súčiastku spisovného jazyka, ale že pritom niet jednotných kritérií pre posudzovanie správnosti, resp. vhodnosti jednotlivých termínov, ale ani pre určovanie miesta terminológie v spisovnej slovnej zásobe. Preto pokladáme za účelné venovať rozboru týchto otázok pozornosť aj v našom časopise a nastoľujeme znova otázku zásad pre tvorenie, ustaľovanie a koordináciu terminológie.

O týchto zásadách sa v odbornej literatúre uvažovalo už častejšie nielen u nás, ale aj v cudzine.¹

V odborných štúdiách však prevažujú hľadiská čisto terminologické. Skúmajú sa vlastnosti termínu ako pomenovania pojmu i ako člena istého systému zviazaného s pojmovým

¹ Svedčia o tom jednak početné štúdie v Čs. terminologickom časopise (predtým v Slovenskom odbornom názvosloví), i dve základné knižné publikácie (J. Horecký, *Základy slovenskej terminológie*, Bratislava 1956, K. Sochor, *Průručka o českém odborném názvosloví*, Praha 1955), jednak práce akad. D. S. Lotteho (zhrnuté v zborníku *Osnovy postrojenija naučno-techničeskoj terminologii*, Moskva 1961; porov. i český preklad niektorých častí v ČSTČ I a II), prof. M. Mazura (*Terminologia techniczna*, Warszawa 1961; porov. k tomu výklad A. Tejnora v ČSTČ I, 1962, 216–226) a snahy Technickej komisie 37 ISO (International Standardizing Organisation) i jej predsedu E. Wüsteru, autora práce *Internationale Sprachnormung in der Technik*, 1931.

systémom, ďalej sa venuje pozornosť slovotvornej štruktúre (a pritom prirodzene aj motivácii) termínov, prípadne sa skúma miesto termínu v slovnej zásobe, menej často i miesto termínu v texte.

Pri úvahách o terminológii z hľadiska jazykovej kultúry, resp. jazykovej politiky treba venovať pozornosť aj vzťahu medzi terminológiou a jej používateľmi, medzi terminológiou a úrovňou jazykovej kultúry v danom spoločenstve a napokon aj vzťahu národnej terminológie k iným národným terminológiám, resp. k medzinárodnej terminológii.

Veľmi často sa ako základné kritérium z tohto hľadiska zdôrazňuje ustálenosť a úzus. V jeho mene sa žiada nemeniť zbytočne termíny, ktoré sa bežne používajú v istom odbore. I keď zásadne treba uznať užitočnosť kritéria ustálenosti, nemožno nevidieť, že jeho absolutizovanie by znamenalo popierať historický charakter jazyka (i spoločnosti, ktorá ho používa) a stavať sa proti vývinu. Odôvodnená je iba taká ustálenosť, ktorá umožňuje dorozumievanie. Keby ustálený termín nepodporoval jednoznačné dorozumievanie, nemalo by zmyslu trvať na ňom. Veľa záleží aj na tom, v akom širokom okruhu používateľov a v akom prostredí je termín ustálený. Ak sa nejaký termín používa iba v užšom kruhu odborníkov a ak sa dá ukázať, že nevyhovuje štruktúre spisovného jazyka, je ustálenosť slabým argumentom. Platí to napr. o termínoch ako *kružítka*, *tečna*, *rozteč*, ktoré sa azda v niektorých odborných kruhoch dosť často používajú, ale popri ktorých jestvujú (a skutočne sa používajú nielen v písaných textoch, ale aj v ústnom styku) termíny *kružidlo*, *dotyčnica*, *rozstup*. Nebolo by logické v prospech termínov typu *tečna* argumentovať ustálenosťou alebo úzom. Ale aj naopak, ak sa široko a ustálene používajú termíny ako *lebka*, *kĺb*, nemalo by zmyslu zavádzať namiesto nich pomenovania *črep* a *zhyb*.

Kritérium úzu je zrejme na mieste len tam, kde ide skutočne o úzus širokého jazykového spoločenstva s primeraným povedomím istej jazykovej štruktúry. V dejinách slovenskej terminológie je dosť známy prípad, že za slovenský spisovný úzus sa pokladal úzus profesorov na lekárskej fakulte, ktorí boli pôvodom Česi, a v mene tohto úzu sa odmietali anatomické názvy J. Ladzianskeho.² Je zrejme, že úzus týchto pro-

² Porov. J. Horecký, *Základy slovenskej terminológie*, Bratislava 1956, 28, resp. J. Leděný, *Slovenské telovedné názvoslovie*, Slov. jazyk I. 1940, 85–91, 132–137, 203–211.

fesorov, i keď prednášali po slovensky, bol ovplyvnený českým úzom. Podobne nemohol byť smerodajný úzus v slovenských pletiarskych závodoch, kde sa bežne používali názvy ako *pletené zbožie*, *zbožový val*, *metrové zbožie*, *oddelenie prádla*.³ Ale ani „čisto slovenský“ úzus nemôže byť pre modernú terminológiu smerodajný, ak ide o úzus úzkeho nárečového spoločenstva, a to tým viac, že spravidla je tu niekoľko pomerne uzavretých spoločenstiev a teda i viac úzov i viac názvov. Pre názvy vtákov i rastlín máme obyčajne celý rad nárečových názvov a je otázka, či by sa mali mechanicky vyberať z nich pre spisovnú nomenklatúru práve len názvy zo stredoslovenskej oblasti. Pre vtáka s rodovým menom *Caprimulgus* našiel napr. O. Ferianc⁴ tieto názvy: *čoura*, *drimľuh*, *hejuz*, *hôrna lastovička*, *húba*, *jarabák*, *kozodoj*, *kozol*, *kozuja*, *lelek*, *lelok*, *lečajka*, *ležiak*, *lolek*, *májovka*, *muchiar*, *nočnár*, *nočná lastovička* (s variantmi *nošná lastovic*, *nošna lastoviška*), *nošný vták*, *štrek*, *zorka*, *žižala*. Z nich aspoň podoby *jarabák*, *kozodoj*, *ležiak*, *májovka*, *zorka* majú spisovný ráz, no s ohľadom na úzus sa normoval názov *lelek*. V ľudovom pradiarskom názvosloví (ako ukazuje V. Uhlár v tomto čísle ČSTČ) jestvujú pre časti vretena názvy *palička*, *stepka*, *stopka*, *pero*, *brko*, *rukoväť*, resp. *praslík*, *zvtlík*, *obrtlík*, *vrtka*, *kotúľka*, *verblík*, *sporík*. Teda aj tu je niekoľko úzov, často podmienených aj ekonomickými a spoločenskými skutočnosťami (odkiaľ názov prišiel, ktorý majster ho zaviedol).

V období rozvitých vedeckých i politických stykov medzi rozličnými národmi veľmi závažným kritériom pre terminológiu je medzinárodnosť, resp. medzinárodná zrozumiteľnosť terminológie. Osobitný význam má toto kritérium vo vzťahu terminológií dvoch alebo viacerých národov žijúcich v jednom štáte. Nie je to len otázka vzťahu českej a slovenskej terminológie, ale aj vzťahu národných terminológií v takom mnohonárodnom štáte, akým je Sovietsky sväz. Je známe, že práve v Sovietskom sväze sa zdôrazňuje tzv. princíp minimálnej diferenciácie.⁵ Treba však pripomenúť, že práve tento princíp

³ Porov. J. Zajac, *K problematike súčasnej slovenskej pletiarskej terminológie*, ČSTČ III, 1964, 233–245.

⁴ O. Ferianc, *Slovenské názvoslovie vtákov*, Bratislava 1958.

⁵ Porov. sborník *Voprosy terminologii*, Moskva 1961 (a komentár k nemu od J. Kuchařa v ČSTČ I, 1962, 211–215), ako aj sborník *Voprosy razvitija literaturnych jazykov narodov SSSR*, Alma-Ata 1964.

sa uplatňuje veľmi diferencovane, že sa berú do úvahy tradície národných jazykov, ich doterajší vývin a samozrejme ich jazyková štruktúra. V našich reláciách sa v podstate rovnaký princíp formuluje v zásadách Čs. ústrednej terminologickej komisie,⁶ keď sa hovorí, že „v hospodárskom styku je výhodné mať pre rovnaké pojmy a predmety rovnaké alebo aspoň zhodné pomenovanie“. Ďalej sa v uvedených zásadách konštatuje, že vývoj českého a slovenského jazyka bol v mnohom ohľade zhodný, ale že jestvujú niektoré lexikálne rozdiely, ktoré treba pri koordinácii českej a slovenskej terminológie rešpektovať, „ak ide o ustálené názvy a ak majú dané slová pevné miesto v slovnej zásobe češtiny, resp. slovenčiny“.

O potrebe koordinácie českej a slovenskej terminológie nemožno pochybovať, veď koordinácia je užitočná i v širšom medzinárodnom rozsahu. A treba povedať, že i hlavné zásady pre túto koordináciu budú správne, ak sa pri ich realizácii bude dôsledne uplatňovať téza o svojbytnosti a rovnoprávnosti českého a slovenského národa a ich jazykov.

Požiadavka zrozumiteľnosti terminológie v dvoch jazykoch však nevyhnutne naráža na otázku, čo bude mierou tejto zrozumiteľnosti, resp. kto má komu rozumieť. Teoreticky treba síce predpokladať vzájomnú zrozumiteľnosť, ale v praxi sa už vyskytli námietky, že istý slovenský termín nie je vhodný preto, lebo by sa mu mohlo nerozumieť v českom jazykovom prostredí. Pritom sa však neuvažuje o opačnom prípade.

V takýchto prípadoch akoby sa za kritérium správnosti istého termínu pokladal iný jazyk. No ak sa v diskusiách o purizme správne poukazuje na neudržateľnosť zásady „čo je v češtine, nemôže byť v slovenčine“, treba poukázať aj na neudržateľnosť zásady „čo je v češtine, musí byť aj v slovenčine“. Obidve tieto zásady sú v rozpore s dnešným stavom našich dvoch jazykov i s celým historickým vývinom češtiny a slovenčiny. Pokiaľ ide špeciálne o terminológiu, treba znova zdôrazniť, že do slovenskej terminológie najrozmanitejších odborov sa bez ujmy na jej slovenskosti prebrali mnohé termíny z češtiny, ale že rovnako vznikli aj mnohé termíny odlišné od češtiny.

Nemožno negovať ani priaznivú skutočnosť, že veľký počet

⁶ *Zásady koordinácie českej a slovenskej terminológie*, ČSTČ III, 1964, 129–143.

slovenských termínov, najmä novších, má rovnakú slovotvornú štruktúru ako paralelné české termíny. Vyplýva to jednoducho z blízkosti slovotvorných štruktúr týchto dvoch jazykov. Pritom sa často nedá ani zistiť, či bol daný termín prevzatý z češtiny alebo či bol utvorený až v slovenčine. Pre staršie obdobia možno azda predpokladať, že čeština bola v mnohých prípadoch vzorom pre utvorenie názvu, v novších časoch ide skôr o paralelné tvorenie podľa vzorov iných jazykov. Treba totiž zdôrazniť, že potreba nového názvu vzniká nie iba vtedy, keď sa vynájde nový prístroj alebo vypracuje nový pojem, ale pri dnešnom medzinárodnom charaktere vedy oveľa častejšie vtedy, keď treba do našich jazykov pretlmočiť názov z iného jazyka (z ruštiny, angličtiny, predtým viac z nemčiny, resp. francúzštiny). Možno povedať, že pri tvorení značnej časti nových názvov nie je pre slovenčinu vzorom čeština, ani pre češtinu slovenčina, ale svetové jazyky, v ktorých sa publikujú vedecké práce.

Pravda, nie všetky názvy sa do slovenčiny alebo češtiny prekladajú, resp. kalkujú. Najmä tzv. internacionálne názvy sa do oboch našich jazykov jednoducho preberajú a prispôbujú len graficky, niekedy aj tvaroslovne (pričom tu medzi češtinou a slovenčinou môžu byť nezávažné rozdiely, napr. čes. *aerosol* — slov. *aerosól*, čes. *perturbace* — slov. *perturbácia* a pod.). Treba však povedať, že medzinárodná zrozumiteľnosť sa dosahuje nielen takýmto preberaním hotových slov, ale aj kalkovaním (napodobňovaním slovotvornej a morfématickej štruktúry, resp. prenášaním motivácie).⁷ Tento poznatok sa dá aplikovať aj na vzťah medzi slovenskou a českou terminológiou: nie je pre koordináciu dôležité mať v oboch jazykoch rovnaké slová, ale rovnakú motiváciu, vyjadrenú prostriedkami, ktoré vyhovujú štruktúre daného jazyka.⁸ Z tohto hľadiska treba za sémanticky vhodné pokladať i také názvy ako č. *provozovna* — slov. *prevádzkárňa*, č. *zedník* — slov. *murár*, č. *silniční stavitelství* — slov. *cestné stavitelstvo*.

Z rozdielneho vývinu našich jazykov vyplýva ďalej skutočnosť, že isté slovotvorné postupy sú v slovenčine menej bežné ako v češtine. Preto tam, kde sa ešte i v dnešnej češtine

⁷ J. Horecký, *Funkcia kalkovania v terminológii*, Slavianska lingvistična terminologija, Sofia 1962, 33–36.

⁸ Porov. J. Kuchař, *Jazykovedné štúdie VII*, 1963, 189.

(aspoň v písanej odbornej literatúre) udržiavajú také názvy ako *kývačský sval*, *prítahovačský sval* v anatomickom názvosloví, alebo *hrotnokrídlec*, *stejnobarvec*, *vlнопroužník*, *zubočárnik* v názoch motýľov,⁹ bývajú v slovenskom názvosloví názvy tvorené spravidla odvodzovaním (napr. proti uvedeným českým názvom motýľov je v slovenčine iba názov *čipkovec*). Treba zdôrazniť, že ak názvy vznikajú v súčasnosti, majú sa tvoriť podľa živých slovotvorných postupov, aby novotvorené názvoslovie bolo moderné. Požiadavka modernosti patrí dnes k základným požiadavkám na odbornú terminológiu.

Modernosť však neznamená len odklon od starých slovotvorných postupov, ale aj preberanie nových spôsobov tvorenia. Ide napr. o typ bežný v matematike, kde sa prívlastok vyjadruje nejakým symbolom a so svojím určujúcim členom sa spája spojovníkom. Patria sem také názvy ako *G-algebra*, *r-okolie*, *X-rez*, *x-rez*, *σ -okruh*, resp. v prídavných menách *σ -aditívna funkcia*, *μ^* -merateľná množina*. K tomuto novému typu patria aj názvy ako *A-vitámín*, *γ -laktón*, *β -nitroetylalkohol*, *N-metylbenzamid* v chémii, ba aj názvy typu *S-štruktúra*, *B-rozklad* v logike.

Často sa modernosť terminológie vidí v jej internacionálnom charaktere, resp. v tom, že sa preberajú a sústavne používajú slová medzinárodné alebo slová prevzaté z iných jazykov. Je jasné, že používanie rovnakých slov pre pomenovanie toho istého pojmu v rozličných jazykoch prispieva k presnému a rýchlemu dorozumievaniu nielen pri medzinárodnej spolupráci, ale aj pri rozvoji národnej vedy. Ukazuje sa však (ako sme už upozornili), že pre medzinárodnosť je dôležitá zhoda v motivácii a vo význame, nie zhoda vo forme termínov. Dnešný stav je taký, že termíny gréckolatinského pôvodu sa nekalkujú v technických vedách, no gréckolatinské názvy rastlín a živočíchov sa spravidla kalkujú. Anatomické názvy sa sčasti kalkujú, sčasti dostávajú podobu vhodnú pre národný jazyk (rozdiel tu býva aj podľa toho, komu je oznámenie určené: v odborných lekárskejších prácach sa používajú podoby *dorzálny*, *fasciálny*, *ganglion*, v populárnych skôr *chrbtový*, *pokrývkový*, *uzol*).

Termíny zo živých jazykov sa nepreberajú rovnako. Zdá sa však, že v menšej miere sa ponechávajú bez zmeny (resp.

⁹ J. Horecký, *K charakteristike názvov motýľov*, ČSTČ III, 1964, 193–198.

hláskove sa upravujú), častejšie sa kalkujú. Nezmenené často ostávajú módné slová (napr. *team*, *sputnik*, *big beat*) a prirodzene slová utvorené umele zo začiatočných písmen alebo slabík (*radar*, *laser*). Slová z bežného jazyka použité v špecifikovanom terminologickom význame sa spravidla kalkujú (napr. *memory* — *pamäť*, *redundancy* — *nadbytočnosť*, *tree* — *strom*). Podobne sa kalkujú (resp. doslovne prekladajú) aj mnohé názvy z vyššej matematiky (napr. názvy ako *jednoduchá merateľná funkcia*, *konvergenca rovnomernú skoro všade*, *priestor s konečnou mierou*, *jednoduchá súvislá oblasť*, *reťazec elementov pozdĺž C*, *integrálna rovnica so slabou singularitou*). Ako vidieť, neprekladajú sa v takýchto názvoch internacionálne slová.

Uvedené príklady zároveň ukazujú, že v exaktných vedách sa používajú motivované, významovo priezračné termíny a že táto priezračnosť sa zachováva aj v medzinárodnom rozsahu. Menej sa tu teda uplatňuje téza, že termín je tým lepší, čím menej v ňom vidieť motivovanosť. To znamená, že by nebolo v zhode so súčasnými tendenciami argumentovať napr. tým, že pre slovenčinu je výhodnejší nemotivovaný názov *tečna* než motivovaný názov *dotyčnica*, názov *rozteč* lepší než *rozstup* a pod.

Napokon treba zdôrazniť, že vzťahy medzi blízkymi jazykovými štruktúrami (nech to znie akokoľvek paradoxne) sú zložitejšie než medzi štruktúrami vzdialených, nepríbuzných jazykov. Kým z nepříbuzného jazyka možno bez väčších komplikácií prebrať akékoľvek slovo, ak pre poradie hlások v ňom platia také pravidlá ako v domácom jazyku (ak neplatia, nastávajú rozličné adaptácie, známe napr. pri preberaní anglických slov do japončiny, ruských slov do jazykov niektorých národností SSSR), kým pri preberaní slov z blízkeho jazyka poznáme ich hláskovú i slovotvornú štruktúru, a preto ich preberáme cez sito domácej hláskovej a slovotvornej štruktúry, ba zavážia tu i sémantické vzťahy.¹⁰

Ukazuje sa teda, že veľmi dôležitým kritériom pre posudzovanie terminológie je štruktúra domáceho jazyka; čo odporuje tejto štruktúre, preniká do terminológie veľmi ťažko. Ak proti čes. slovesu *projíždět* (napr. v spojení *vlak projíždí*) nemožno v slovenčine utvoriť paralelný tvar od slovesa *jazdiť*,

¹⁰ Porov. k tomu J. Horecký, *Základy slovenskej terminológie*, Bratislava 1956, 74–83 (kap. o vzťahu slovenskej terminológie k češtine).

nebolo by účelné používať sloveso *jazdiť* na označenie pohybu vlaku, ale v ďalšom ani podst. mená *odjazd* a *prijazd* namiesto *odc. hod* a *príchod vlakov*.¹¹

Podobné ťažkosti by vznikli aj vtedy, keby sme chceli kalovať čes. názvy *rozjížděcí rychlost*, *najížděcí směr*, *pojžděná koleje*.

Nemožno tvrdiť, že by sa týmito niekoľkými poznámkami na okraj diskusie o kultúre spisovnej slovenčiny vyriešili všetky problémy ustáľovania a tvorenia slovenskej terminológie a jej koordinácie s českou terminológiou i so svetovou terminológiou. Mnohé problémy sú ešte otvorené, o mnohých treba objektívne a so znalosťou materiálu i jazyka ešte ďalej diskutovať. Nemožno pochybovať ani o tom, že do úvah o nadhodnotených problémoch treba pribrať aj ohľad na mimojazykové faktory. A medzi tieto faktory patrí aj úroveň jazykovej kultúry, jazykového vzdelania a povedomia o jazykovej a národnej svojbytnosti.

Na záver treba zdôrazniť, že všetky tieto hľadiská neplatia len pre terminológiu, ale pre spisovný jazyk ako celok. Inými slovami: nebolo by správne vytrhať terminológiu z celej slovnnej zásoby a vidieť v nej špeciálnu oblasť, ktorá má iba umožniť správne a jednoznačné dorozumievanie. Ak pre spisovný jazyk je dôležitá diferenciácia na jazykové štýly a ak stylistická diferenciácia je znakom rozvitosti jazyka, nemožno z neho vytrhávať práve terminológiu. Aj presná, vypracovaná a národná terminológia je súčasťou každého národného jazyka a má teda s týmto národným jazykom spoločnú nie iba funkciu dorozumievaciu, ale aj funkciu národnoreprezentatívnu. Svedčí o tom fakt, že všetky mladé národy na všetkých kontinentoch si budujú svoju národnú terminológiu.

¹¹ Porov. diskusný príspevok na liblickej konferencii, *Problémy marxistické jazykovedy*, Praha 1962, 428.

SYNONYMA V TERMINOLOGII¹

Rostislav Kocourek

Synonymie v širokém smyslu, tj. významová stejnost nebo příbuznost různých znaků nebo skupin znaků, přesahuje sice rámec lingvistiky, avšak je základem mnoha důležitých jevů lingvistikou studovaných. Stejně jako její protějšek, homonymie s polysémií, je synonymie jedním z důležitých principů jazykových.²

Potřebu výkladů o synonymii pro všestranný obsahový rozbor českého lexika zdůraznil V. Mathesius.³ V posledních letech se o hlubší poznání synonymické problematiky u nás zasloužil J. Filípec.⁴ Velkou pozornost synonymům věnoval

¹ Obecné rysy terminologické synonymie dokládám anglickými, především zemědělskými termíny. Příspěvek byl přednesen v lednu 1965 na schůzi odborné pracovní skupiny pro funkční jazykozpyt při KrMF ČSAV a v nynější formě již přihlíží k podnětům, jež byly vzneseny v diskusi. Za cenné připomínky k přípravné formulaci děkuji O. Ducháčkovi, J. Filípcovi, J. Horeckému, J. Kuchařovi, B. Trnkovi a J. Vachkovi.

² Tento moment zdůraznil B. Trnka úvodem k diskusi o referátu. J. Vachek upozornil na desynonymizaci, jež smiřuje abundanci synonym s ekonomičností a funkčností jazyka. Obě tyto myšlenky mají pro synonymologii základní důležitost a vzájemně se doplňují. Aby mohla působit desynonymizace (kategorie diachronická), musí existovat lexikální synonymie (kategorie synchronická). Již M. Bréal mluví o desynonymizaci (*répartition*) jako o intencionálním uspořádání (*ordre*), jehož následkem nabyla různých významů slova, jež měla být a také *byla* (podtrhl R. K.) synonymní (*Essai de sémantique*, 1897, 29).

E. Leisi uvádí synonymii a nesynonymii dokonce jako základní argument pro uznání obsahu (*Inhalt*; *signifié*) jako nedílného protějšku výrazu (*Ausdruck*; *signifiant*) v rámci slova, srv. *Der Wortinhalt, Seine Struktur im Deutschen und Englischen*, 2., erweiterte Auflage, 1961, 112–113.

³ V. Mathesius, *O požadavku stability ve spisovném jazyce*, Spisovná čeština a jazyková kultura, 1932, 28. Podrobné odkazy na místa, kde se ve své práci synonymy zabýval B. Havránek, obsahuje druhá níže citovaná práce Filípcova, 22, pozn. 1.

⁴ J. Filípec, *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*, 1961. Práce obsahuje mimo jiné bibliografii i zhodnocení synonymologické produkce ve světové lingvistické literatuře. V dodatku je připojena

těž O. Ducháček.⁵ V oblasti terminologie zkoumají synonymii jednak badatelé některých nelingvistických oborů,⁶ jednak terminologové-nelingvisté,⁷ a konečně lingvisté zabývající se terminologií. Z těch lze u nás vedle Filipce uvést zejména J. Horeckého, A. Jedličku, L. Drozda, O. Mana a V. Budovičovou.⁸

Významem stejné nebo příbuzné mohou být jednotky v různých jazykových plánech. Mohou to být: a) morfémy, např. v angličtině *di-/bi-* (chromate); *in-/an-/un-* (organic); b) pojmenování (slova a lexikalizovaná sousloví), např. *tungsten/wolfram*; *linguistics/linguistic science*; *pedology/soil science*; *cultural variety/cultivar*; *critical path analysis/CPA*; c) nelexikalizovaná a nevětná sousloví, např. *in a variety of ways/in*

kapitola o terminologických synonymech, 266–278. Týž, *Rozbor odborného stylu a jeho vnitřní diferenciacce*, SaS 16, 1955, o terminologických synonymech, 44–45.

⁵ O. Ducháček, *O vzájemném vlivu tvaru a významu slov*, 1953, 56–68. Týž, *Různé kategorie synonym*, ČMF 42, 1960, 157–167. Týž, *Différents types de synonymes*, Orbis, Tome XIII, № 1, 1964, 35–49.

⁶ Srv. J. Dostál, *Botanická nomenklatura*, 1957. F. Prantl, *Pravidla a základy zoologické a paleontologické nomenklatury*, 1953. Odkazy na logické a filosofické práce uvádí Filipec na s. 16; v posledním desetiletí počet takovýchto prací vzrostl, můj příspěvek k nim však nepřihlíží.

⁷ Např. jeden z průkopníků studia terminologie E. Wüster, *Internationale Sprachnormung in der Technik, besonders in der Elektrotechnik*, 1931, 94–107; M. Mazur, *Terminologia techniczna*, 1961, 34–36 a jinde; V. Brand v práci *Socialistická zemědělská terminologie v angličtině a francouzštině*, Sborník PEF VŠZ v Praze, 1963, na s. 300–301 upozorňuje na anglické synonymické řady pro sovětské ekonomické pojmy.

⁸ Např. J. Horecký, *Miesto a úloha synonym v terminológii*, SON 2, 1954, 353–357; A. Jedlička, *Josef Jungmann a obrozená terminologie literárně vědná a linguistická*, 1948, 76–82; L. Drozd, *Grundfragen der Terminologie in der Landwirtschaft*, Muttersprache 74, 1964, 336–339; V. Budovičová, *Sémantické principy odbornej terminológie*, ČSTČ 2, 1963, 208–209; O. Man, *Charakteristika ruské terminologie*, 1964, rukopis, 224–249. Výklad Manův o synonymii jsem měl možnost prostudovat teprve tehdy, kdy můj příspěvek byl již formulován. Děkuji O. Manovi za ochotné zapůjčení rukopisu.

a number of various ways; out of harm's way/in safety; d) věty např. *we are six/there are six of us; the first to come was served first/first come, first served; I've looked for it everywhere/I can't find it anywhere*. Existuje tedy synonymie morfémová, lexikální, frazeologická a větná. Termíny patří k slovům nebo souslovím, a proto je terminologická synonymie součástí synonymie lexikální (dále často jen: synonymie).⁹

Synonymie je mimo jiné jedním z důsledků i projevů jazykové diferenciacie v širokém smyslu. Proto je důležité, které texty, a tedy i které dílčí lexikální soubory synonymologie zkoumá. Synonymii můžeme zkoumat v dílčím souboru textů, v dílčím lexikálním souboru, zvoleném podle různých hledisek, která se vzájemně kombinují. Jde o volbu v extenzi geografické, historické, psychologické (intelektuální-expresivní) a sociální.¹⁰

⁹ Poznámky k obsahu jednotlivých termínů použitých v našem příspěvku: *synonymie* je analogická synonymii i synonymitě u Filipce (20); *synonymologie* = nauka o synonymech, srv. Ch. K. Reising, *Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft*, 1890, II, 25; *synonymní* = označující stejný signifikát, např. synonymní termín; *synonymický* = týkající se synonym, tvořený synonymy, např. synonymická řada, synonymický slovník. Termín *synonymika* rezervuji pro „chronologický soupis oborových synonym pro daný pojem“; tento termín je běžný např. v terminologii botanické nomenklatury a nutí mne k zavedení neběžného, ale nehomonymního termínu *synonymologie*. Od lexikální synonymie není podle mého názoru nutno lišit *polylexii* (srv. J. Filipec, *K otázce slova a významu*, Problémy marxistické jazykovědy, 1962, 275–276) neboli *polyonymii* (srv. O. Vočadlo, *O polyonymii a desynonymisaci v angličtině*, ČMF 29, 1946, 46–58). Volíme-li přístup sémaziologický, mluvíme o lexikální synonymii (formálně rozdílných pojmenování). Volíme-li přístup onomaziologický, můžeme mluvit o polylexii (představy nebo pojmu), jde však myslím o týž pojem.

¹⁰ Důležitost ohledu na sociální extenzi pro sémaziologii (sémantiku) byla rozhodným způsobem podtržena B. Trnkou ve stati *Semasiologie a její význam pro jazykozpyt*, ČMF 13, 1927, 131: „Zdůraznil bych také požadavek, který vyplývá z nutnosti vědeckého izolování zkoumaných faktů: za předmět bádání jest vzíti texty jediné sféry společenské nebo jediné oblasti představové, abychom mohli analysovat i srovnávat daná fakta v jejich rozvoji historickém.“ Tento požadavek má, myslím, stejnou důležitost i pro sémantické zkoumání synchronické.

Synonymické lexikální řady¹¹ (dále jen: synonymické řady) můžeme zjišťovat buď v jednom jazyce (např. v češtině, angličtině) nebo v různých jazycích. Synonyma v jazyce, který srovnáváme s jazykem výchozím (např. mateřským), se obvykle vyčleňují zvlášť jako tzv. (jinojazyčné) ekvivalenty.¹² Zvláštní případ tvoří mezinárodní latinizovaná vědecká nomenklatura, např. botanická (*Cucurbitaceae* pro *tykvovité* ap.). Přes svou grafickou mezinárodnost jsou však takové výrazy zvukově rozlišeny podle jednotlivých jazyků, např. česky [ˈkukurbiːtaːtsee:], anglicky [ˈkjuːˌkaːbiːteisi:].

Uvnitř jednoho jazyka je důležitý protiklad mezi těmi členy synonymické řady, jež patří jazyku spisovnému, a těmi, jež jsou nespisovné. Např. spis. *potato*/dialekt. *spud*; spis. *ballistic missile*/am. slang. *bird*; spis. *fuel*/slang. *dope* nebo *juice*. Je vhodné odlišovat spisovné synonymum od nespisovného (pro něž v protikladu k synonymu spisovnému užívám prozatímního termínu *heteronymum*).¹³

Spisovná angličtina je dále diferencována do spisovných variant, především britské a americké. I v terminologii jsou důležité intervARIANTOVÉ synonymické řady, např. br. *swede*/am. *rutabaga*, br. *maize*/am. *corn*; br. *lucerne*/am. *alfalfa*.¹⁴

¹¹ Používám zde termínu ustáleného u nás Filipcem, srv. též např. francouzské *série de synonymes*, *série synonymique* (Ch. Ballyho, *Traité de stylistique française*, 1921, I, 147. Někteří jiní autoři užívají např. termínu *synonymická skupina* (Bénacova *groupe de synonymes*). Termín *synonymická skupina* doporučuje O. Ducháček (osobní sdělení).

¹² Kde je významová shoda mezi různojazyčnými termíny pouze příbližná, tam jsem navrhl, abychom hovořili o *jinojazyčných aproximacích*, srv. *Ekvivalenční průzkum anglického termínu „soil conservation“*, Sborník agronomické fakulty Vysoké školy zemědělské v Praze, 1964 (v tisku).

¹³ Pro zemědělskou terminologii jsou důležitá nářeční heteronyma (regionální tautonyma Filipcova, c. d., 290). Např. se uvádí, že v anglických dialektech existovalo pro *martínka* (nejslabší sele vrhu) na 120 heteronym, srv. G. L. Brook, *English Dialects*, 1963, 37. Ještě početnější je ovšem nářeční heteronymie pro představu neodborné, např. pro *dát někomu výprask* bylo zjištěno asi 1350 výrazů. Mnohé zemědělské výrazy nespisovné vynikají nad spisovné termíny svou stručností a odvážným přenesením původního významu.

¹⁴ Srv. *Rozdíly mezi britskou a americkou zemědělskou terminologií*,

Výpůjčkami z různých jazyků vzniká někdy i ve spisovném jazyce přibližná synonymie nářečního typu, např. pro komplex *Sorgum bicolor* (čirok): *sorghum* z italštiny/*durra* z arabštiny/*milo* z bantuského jazyka *sesuto/kaoliang* z čínštiny.¹⁵

Členy synonymické řady mohou příslušet buď k některé časové rovině (řady synchronické) nebo k různým časovým rovinám (řady diachronické), např. středoanglické *milch*/novoaanglické *milk* = dojit. Je užitečné brát v úvahu především současnou časovou rovinu a rozlišovat synonymum mrtvé¹⁶ od dnešního, popř. archaického, např. archaické *mead* vedle dnešního *meadow*.

Velmi důležitý je protiklad mezi texty a pojmenováními intelektuálními a expresivními. Ve srovnání s jazykem neodoborným je adherentní a inherentní expresivita¹⁷ v odborném, zvláště vědeckém jazyce pravděpodobně zanedbatelná. Odhlížení od expresivity při stanovení synonymické řady je tedy v odborném jazyce náležité a je ostatně postulováno i význačnými synonymology jazyka neodoborného.¹⁸ Pro terminologa není podstatné, že slova tvořící termín mohou být v neodobor-

Sborník Vysoké školy zemědělské v Praze, 1962, synonymické páry na s. 405.

¹⁵ Srv. R. Kocourek, *K anglické terminologii tropických plodin*, Sborník Vysoké školy zemědělské v Praze, 1962, 223–234.

¹⁶ Např. synonymické řady v *Beowulfovi*, srv. O. Jespersen, *Growth and structure of the English language*, 9th ed., 1946, 47–49.

¹⁷ Srv. J. Zima, *Expresivita slova v současné češtině*, 1961.

¹⁸ Srv. B. Lafaye, *Dictionnaire des synonymes de la langue française*, 1897, XLV: „Chaque famille (tj. synonymická řada) doit être définie d'abord par l'indication de l'idée générale commune à tous les mots qui en font partie“; Ch. Bally, c. d., I, 108: „...une foule d'expressions diffèrent entre elles par tout autre chose que des caractères logiques, tandis que, sous ce dernier rapport, leur différence est minime...“ a níže: „...les deux expressions puissent être pratiquement et au seul point de vue logique, substituées l'une à l'autre“; R. F. Eganová, *Webster's dictionary of synonyms*, 1951, xxvii: „the only satisfactory test of synonyms is their agreement in denotation“ (termín *denotation* je definován v téže práci na s. 237 a znamená zřejmě totéž co termín *signifikát*, jehož užívám); A. Dauzat, *Études de linguistique française*, 1946, 4: „...pour une acception donnée, il y a de synonymes parfaits, variables d'ailleurs suivant les milieux sociaux...“; P. S. Alexandrov,

ném jazyce expresivní. Např. slova *pig* a *hog* na jedné straně tvoří neexpresivní zemědělské termíny na druhé straně mohou mít v neoborném jazyce různou expresivitu, spojenou ovšem se změněným významem.

Tím docházíme k protikladu mezi termíny a netermíny. Termíny označující pojmy silně frekventované v konverzaci, publicistice ap. mohou mít v neoborném jazyce neodborná (pseudo)synonyma, např. *germ* vedle *bacterium*, *sputnik* vedle *artificial earth satellite*, *fridge* vedle *refrigerator*. Podobně jako u jiných diferencovaných synonymických řad je i zde sémantická srovnatelnost nesourodých členů mnohdy pochybná.¹⁹ Neodborné (pseudo)synonymum totiž nepředpokládá definici označovaného pojmu. Toho si byl vědom např. již Lafaye. Ze svého slovníku vyloučil termíny a upozornil, že např. slova *capitaine* a *général*, ač přesně rozlišená v jazyce odborném, jsou v běžné řeči skoro synonymní.²⁰ Podobně postupuje Eganová, jež uvádí např. pseudosynonymickou řadu *germ*, *microbe*, *bacterium*, *bacillus*, *virus* pro neodborné označení „jednoho z mnoha pouhým okem neviditelných organismů, jež působí nebo podporují řadu chorob“.²¹ Eganová v takovýchto případech spojuje synonymologii netermínů a termínů, neboť ve svých výkladech neodborná synonyma odborně rozlišuje. Tento jev obecněji vystihl Dauzat, když upozornil, že postupujeme-li ve směru od odborného jazyka k neodbornému, generalizují termíny svůj význam, a postupujeme-li od neodborného jazyka k odbornému, slova svůj význam specializují. To ukazuje např. neodborné synonymický pár *raise/rear*, který je v zootechnické terminologii rozlišen: *raise* = chovat, *rear* = provádět odchov; podobně výrazy *chick* a *chicken*

O principach sostavlenija slovarja sinonimov russkogo jazyka, Leksikografičeskij sbornik, vypusk VI, 1963, 34: „Obščeje dlja sinonimov predmetno-logičeskoje soderžanije dolžno byt' raz'jasneno v slovarnoj stat'je sinonimičeskogo slovarja.“ Citáty byly uvedeny podrobně, protože jsou důležité i pro další text, především pro definici synonymního termínu a pro otázku, zda existují ryzí synonyma.

¹⁹ Naopak termín v jednom jazyce může být sémanticky zcela ekvivalentní termínu v druhém jazyce, označují-li oba též nadnárodní pojem, srv. J. Horecký, *Vztah pojmu a termínu*, Jazykovedný časopis, 11, 1960, 99–100.

²⁰ B. Lafaye, c. d., XLII–XLIII.

²¹ R. F. Eganová, c. d., 381–382.

v terminologii synonymy nejsou: *chicken* = kuře, *chick* = kuřátko.

Diferenciace se však uskutečňuje nejen podle stupně intelektualizace (netermíny-termíny), nýbrž současně i podle oborů. Někdy se např. objeví jiný termín ve vědecké agronomické literatuře a jiný v literatuře botanické, např. agron. *leguminous plants*/bot. *Viciaceae* pro *vikvovitě*. Je užitečné soustředit se na zkoumání synonymie v některém oboru a pak teprve přikročit k synonymii mezioborové. Pro to mluví i skutečnost, že termíny náležející různým oborům někdy nejsou sémanticky plně srovnatelné (např. jen některé *vikvovitě* jsou zemědělsky důležité ap.).

Avšak i terminologie téhož oboru může být diferencována podle různých škol a badatelských skupin, např. v nomenklatuře rostlinných virů systém J. Johnsona a systém F. O. Holmese.²² Termín však také může být plně závazný, jestliže byl normalizován nebo ustálen oborovou terminologickou komisí.²³ Tak ve vědecké botanické nomenklatuře se rozlišuje tzv. správné jméno (závazný člen synonymické řady) od tzv. synonym (neoprávněných individuálních synonym). Taková situace však není ve všech oborech a ani v oborech s řízenou synonymií termínů (tj. v oborech, kde se synonyma při normalizaci zpravidla likvidují) se netýká prudce se vyvíjejících oblastí, jež L. Drozd označuje jako „Wachstumspunkte der Terminologie“. E. Wüster uvádí, že 63 ze 190 pojmů, jež byly svého času normovány britskou BESA, bylo před normalizací označováno synonymickou řadou.²⁴ Terminolog, který chce ve zkoumaném oboru poznat lingvistickou povahu synonymie a chce dojít k teoretickým závěrům, jež by oboru prospěly, musí nejprve usilovat o inventarizaci oborových synonymických řad. K tomu je vhodné postupně zkoumat dílčí terminologické soubory jednotlivých škol. Jsou-li synonymické řady sestaveny, pak je nutné zkoumat, jak se jednotlivé členy řady uplatňují v odborném sdělení, např. jakou mají frekvenci a jak vyhovují Mazurovým terminologickým zásadám.²⁵ Zá-

²² Srv. V. Bojňanský a kol., *Virusové choroby rostlin*, 1963, 89–93.

²³ Srv. *Zásady koordinácie českej a slovenskej terminológie*, ČSTČ 3, 1964, 142–143.

²⁴ E. Wüster, c. d., 97.

²⁵ M. Mazur, c. d., 13–48.

věry, které ze zkoumání vyplynou, jsou pak velmi důležité nejen pro vědecké pracovníky, ale i pro účely didaktické, překladatelské a lexikografické.²⁶

V předchozím oddíle příspěvku byly uvedeny diferenční protiklady, z nichž některé vedou ke vzniku nesourodých synonymických řad o členech sémanticky těžko srovnatelných. Při zkoumání synonymie v terminologii je proto užitečné soustředit se především na *termíny synchronní, dnešní, vědecké* a *oborové*, nevylučovat však méně frekventované termíny dílčích skupin oborových badatelů, ani synonyma neustálená. Toto omezení znamená nutné zúžení pozornosti na homogenní terminologický soubor a umožňuje přesnější sémantické srovnávání paralelních výrazů.

Někteří autoři definují synonyma úplnou zaměnitelností členů synonymické řady v kontextu beze změny významu,²⁷ jiní je definují jako slova se stejným nebo blízkým významem. Pokusme se výtěžit z obou přístupů závěry podstatné pro definici synonymního termínu.

Zaměnitelnost předpokládá, že v téže pozici v téže větě se vystřídají alespoň dvě pojmenování, tj. formálně různá pojmenování. S tím je spojena celá skupina otázek.

Každému jednotlivému výskytu téhož slovního tvaru téhož pojmenování odpovídá v textu tzv. znakový předmět, ať již zvukový nebo grafický. Např. v předchozí větě jsou dva grafické znakové předměty slovního tvaru *téhož*. Jednotlivé znakové předměty téhož slovního tvaru (v témž sémantému) mají též význam, a mohli bychom o nich tedy říci, že jsou v širokém smyslu „synonymní“. Totéž platí o vzájemném vztahu mezi zvukovou realizací a grafickou reprezentací. Takto široce však synonymii nepojímám. Všechny takové výskyty považuji za formu téhož slovního tvaru.

Důležitá je např. otázka dublet o stejném významu, např. *turbine* ([*'ta:bain*] i [*'ta:bin*], *plough* i *plow*, *formulas* i *formulae*. Tyto zvukové, grafické a gramatické dublety jsou sice rovněž „synonymní“, ale jejich formální rozdílnost se nezdá být dostatečná, aby bylo užitečné označovat je za synonyma.

²⁶ Srv. např. c. d. V. Bojňanského, o němž jsem referoval v ČSTČ 3, 1964, 280–285; nebo soustavnou pozornost, kterou terminologii lingvistické v ČSTČ věnuje L. Dvořák.

²⁷ Zaměnitelnost u ryzejších synonym žádá např. S. Ullmann, *The principles of semantics*, 1959, 108–109.

Plurálové exponenty slova *formula* bychom však mohli považovat za synonymní morfémy.

Při zaměnitelnosti se předpokládá, že dané pojmenování ve větě budeme nahrazovat odpovídajícím slovním tvarem jiného pojmenování a ne jiným slovním tvarem téhož pojmenování nebo gramatickým souslovím slovo obsahujícím. To by však hypoteticky bylo možné, např. slovní tvar *horse* bychom mohli chtít zaměnit tvarem *horses*, tvar *thrive* tvarem *thrived* (nebo dubletou *throve*) nebo i tvarem *thrives*; nebo ve spojení *an insidious onset of the disease* tvar *insidious* souslovím *more insidious*. Formálně různá pojmenování to jsou a význam mají jistě alespoň příbuzný. Za synonymum daného základního tvaru (např. singuláru) nebudeme však považovat jiné slovní tvary téhož pojmenování, ať již jsou sémanticky stejné (uvedené dublety) nebo jen příbuzné (*thrive-thrived*).²⁸

Přejdeme teď k takové formální rozdílnosti dvou pojmenování, jež dovoluje, abychom o nich uvažovali jako o synonymech. Pozorujme tyto příklady: *dichloride/bichloride*; *synonymy/synonymity*; *linguistic science/linguistics*; *crawler tractor/crawler*; *subsurface irrigation/subirrigation*; *phrase marker/P-marker*; *liquid oxygen/lox*; *Triticum x Secale/Triticale*; *ribonucleic acid/RNA*; *non-fatty solids/solids-not-fat*. Navrhují, abychom takováto formálně sice rozdílná, avšak blízká synonyma označovali jako synonyma blízkotvará.²⁹

Od blízkotvarých členů synonymické řady se podstatně liší členy, jež jsou formálně rozdílné úplně a jež budu označovat

²⁸ Nepřipouštíme-li záměnu *thrive-thrived*, není ovšem přípustná ani záměna *thrive-prospered*. V synonymické řadě budeme srovnávat odpovídající slovní tvary. Problematická je otázka supletivních tvarů, např. *man* proti *people* a *men* vedle *people*, *go* proti *went*. Rovněž tzv. gramatická synonyma typu *synonymics/synonymic*, *wages/wage* tvoří přechodný typ.

²⁹ Specifické synonymické řady vznikají často v souvislosti s procesem, jež A. V. Isačenko nazval sémantickou kondenzací, např. *milking-machine/milker* (srv. *K voprosu o strukturnoj tipologii slovarnogo so-stava slavjanskich literaturnych jazykov*, Slavie 27, 1958, 334–352). L. Drozd si v c. d. všímá téhož jevu z hlediska formálního zjednodušení termínu. Termín *blízkotvará synonymická řada* je užší i širší než Filipcova *synonyma slovotvorná* (c. d., 241–247); užší proto, že nezahrnuje členy významově odstiněné; širší proto, že vedle tvarově blízkých členů jednoslovných (slovotvorných) zahrnuje na jedné straně i členy souslovné a na druhé straně i mnoho typů členů zkrácených.

jako synonyma různotvará, např. *tungsten/wolfram*, *aspirin/acetate of salicylic acid*; π /*Ludolph's number*; *F/offspring*; *ru-men/paunch*; *agriculture/farming*, popřípadě *husbandry*. Je patrné, že formální srovnání formálně rozdílných, tj. blízko-tvarých i různotvarých členů synonymické řady, je velmi důležitým úsekem synonymologie.³⁰

V testu zaměnitelnosti je však zahrnut nejen ohled na formální rozdílnost, nýbrž i na syntaktickou funkci. Někteří autoři konstatují, že synonymickou řadu mohou tvořit jen slova náležející k témuž slovnímu druhu. Pozorujme anglické ekvivalenty pro české adjektivum *zemědělský*: *agricultural* (economics) — *farm*(economics) — *agriculture* (division of FAO) — (a school) of *agriculture* — *farmer's* (weekly) — *farming* (co-operative). Je vidět, že příslušnost k témuž slovnímu druhu nestačí na podchycení některých synonymních případů, zvláště u sousloví synonymních s adjektivy a adverbii. Byla by proto přesnější tato formulace: Synonymická řada je tvořena pojmenováními schopnými plnit stejnou syntaktickou funkci.³¹

Viděli jsme, že z tzv. formálního hlediska bylo domyšlení požadavku zaměnitelnosti velmi plodné. Jako jiná slova a sousloví mají totiž i synonyma svůj aspekt zvukově grafický, morfologický, slovtvorný a syntaktický, jež se při zaměňování dobře osvětlí. Stačí však zaměnitelnost k rozhodnutí, která formálně vyhovující slova patří do synonymické řady a která ne?

³⁰ Cenné myšlenky o utvářenosti synonymních termínů obsahuje c. d. J. Horeckého.

³¹ Sovětský anglista L. D. Blank v práci *K voprosu o sinonimach v anglijskom jazyke*, *Voprosy jazyka i literatury*, vypusk tretij, 1962, 40–51, doporučil použití distributivní analýzy, zaměnitelnosti a kvantitativních metod ke zkoumání synonym a konstatuje mimo jiné, že v témž strukturním modelu se synonyma spojují s touž kategorií slov. Někteří autoři ani nežadají, aby synonyma mohla plnit stejnou syntaktickou funkci. Např. Ch. Bally, c. d., I, 141, považuje za synonymní adjektivum *légitime* a verbální frázi *avoir le droit de*, popř. i substantivum *droit*. Na rozdíl od logiky je však v synonymologii užitečné považovat *légitime* za synonymní nejvýše s *ayant le droit*. Avšak ani tyto dva výrazy nejsou synonymy, neboť druhý není lexikalizovaný. Myslím, že v žádném případě nelze za synonymní považovat *légitime* a *droit*. Blíže běžnému chápání je Bally na s. 114, kde *légitime propriétaire* považuje za synonymní s *celui qui a droit à la possession*.

Jak upozornila Eganová, nezdá se, že zaměnitelnost v nepřecizované formě může být konečným kritériem synonymie slov.³² Eganová argumentuje tím, že frazeologická spojení (*idiomatic usage*) často brání provést záměnu tam, kde jde o synonymum. Pro terminologii by bylo možno tuto myšlenku podpořit jinak. Položme si otázku: Jak poznáme, že po provedení záměny (termínu A termínem B v téže větě) zůstal či nezůstal význam věty stejný? Máme např. větu (1) *Hutchison crossed a colored plant with a colorless one*. Kdybychom chtěli záměnou zjistit, zda je termín *crop* synonymní s termínem *plant*, dostali bychom větu: (2) *Hutchison crossed a colored crop with a colorless one*. Jak zjistíme, že věta (1) má stejný význam jako věta (2) nebo význam jiný? Sémantickým srovnáním obou vět. Jediná formální difference mezi oběma větami však je právě alternace *plant/crop*. Stojíme tedy před tímž problémem jako před záměnou: zjistit sémantický rozdíl mezi *plant* a *crop*.³³

Nebo jiná námitka: Byla-li by zaměnitelnost konečným prostředkem ke stanovení synonymických řad, mělo by být ve větě (1) slovo *one* synonymem termínu *plant*. To však odporuje běžnému chápání synonym. Zkoumáme-li odborné texty, nacházíme ovšem i tam běžný jev, že některá slova (zájmena, členy, číslovky, sloveso *do* ap.) zastupují v kontextu termíny úplně nebo částečně, např. *the water místo irrigation water; they* (tj. *the food reserves*) *are starch; it* (tj. *the plantain*) *must be cooked; these* (tj. *soil*) *separates; which* (tj. *the smooth muscle coat*) *can be readily stripped/ a colorless one* (tj. *plant*); *as does* (tj. *depends*) *the staining of animal tissue*. Takovýmto jevům budu říkat synsémantická kontextová substituce. Podobného typu je i substituce *ad hoc* písmeny abecedy, číslicemi ap., např. A místo nějakého bodu, (I) místo nějaké chemické sloučeniny.

Je však i kontextová substituce slovy autosémantickými, např. *these divisions*, tj. *soil separates; the lond*, tj. *the field; full*, tj. *fullseeded; plants*, tj. *hybrids; the subject*, tj. *the*

³² R. F. Eganová, c. d., xxvii.

³³ Kontext nám však přece pomohl. Jednak napověděl, abychom slovo *crop* zkoumali jako substantivum, dále abychom uvažovali významy ve sféře šlechtění rostlin a konečně abychom uvažovali ten semantém slova *crop*, jehož ekvivalentem je české *plodina* a ne *úroda*. Dvě z uvedených funkcí kontextu zdůraznil Ch. Bally, c. d. I, 148, při návodu, jak stanovit synonymické řady pomocí *entourage* a *substitution*.

nature of dyes. Takováto substituce má různou sémantickou hodnotu. Některé případy jsou o málo více než substituce synsémantická, např. když slovo *subject* zastupuje *the nature of dyes*;³⁴ jinde je příbuznost obou slov větší. Důležitou úlohu hraje elipsa (*the water* místo *irrigation water*), v angličtině často doprovázená zavedením členu.³⁵

Kontextové substituty jsou ovšem v dané souvislosti s termínem nahodile synonymní, a je proto možné hovořit o kontextové synonymii. Termíny však vstupují nejen do strukturně sémantických vztahů k jiným slovům textu, do vztahů kontextových, syntagmatických (mají *valeur*), nýbrž i k jiným termínům terminologického souboru, do vztahu paradigmatických (mají oborový signifikát, *signification*). Z terminologické synonymické řady můžeme proto vyloučit kontextové substituty, jež sice fungují v témž kontextovém významu (jsou kontextově synonymní), nejsou však (vůbec nebo alespoň v daném významu) součástí terminologického souboru,³⁶ tj. nebyly v daném významu v oboru definovány.

Viděli jsme, že zaměnitelnost v nahodile volených větách může užitečně doplnit, ne však nahradit vlastní rozbor sémantický.³⁷ V tom smyslu musíme řešit především otázku, zda máme za synonyma považovat a) pojmenování s významem stejným, b) pojmenování s významem podobným (blízkým, příbuzným), či c) pojmenování s významem stejným nebo podobným. Názory a) a c) jsou nejrozšířenější, b) je často jen jiná formulace názoru c). Pro nás je důležité, že i autoři formulace c) většinou připouštějí existenci, byť

³⁴ Srv. *mot-omnibus, terme-omnibus* u M. Cressota, *Le style et ses techniques*, 1963, 44–47.

³⁵ Zdá se, že substituce je často projevem důležité tendence ulehčit a zkrátit dorozumívání. Tak jako by bylo nemotorné, kdybychom při každé potřebě vyjádřit pojem vždy znovu opakovali jeho definici, tak je v kontextu termín na některých místech zastupován substitutem.

³⁶ Srv. výklad o sémanticky paradigmatické povaze termínu, A. A. Reformatskij, *Čto takoe termin i terminologija*, 1959, 9.

³⁷ Tím nechci říci, že by nebylo možno precizovat zaměnitelnost tak, aby byla konečným a uskutečnitelným testem synonymie. Není uskutečnitelné, abychom dané slovo zaměňovali ve všech jeho existujících výskytech. Kdyby však byly stanoveny typy vět, v nichž je zaměnitelnost podstatná pro zjištění synonymie a pro stanovení jejích stupňů, znamenalo by to metodologický krok kupředu v synonymologii, srv. další výklady o definici ve vztahu k synonymním termínům.

vzácnou, tzv. ryzích (pravých, absolutních, úplných, dokonalých) synonym. Autoři pak ryzí synonyma většinou odlišují od tzv. pseudosynonym.³⁸ Pro práci s odborným textem je vzhledem k bohatství blízkých pojmů toto rozlišení nezbytné. Tím zdaleka není řečeno, že slovník pseudosynonym by pro odborný jazyk nebyl užitečný. Pseudosynonymická řada je vlastně drobné „sémantické“ pole, jak upozornil např. sovětský lingvista Blank.³⁹ Avšak rozlišování mezi ryzími synonymy a pseudosynonymy nelze opustit. Proto navrhuji, abychom při zkoumání synonym v terminologii termín ‚synonyma‘ (zatím jen zhruba formulováno) přiřadili skupině pojmenování s významem stejným a abychom ostatní významově příbuzná pojmenování vyčlenili jako pseudosynonyma a termíny analogické.

To ovšem nepostačí, pokud blíže nevysvětlím, jak pojímám ‚význam‘ složky významu. Protože se zabýváme jen pojmenováními odbornými, a to vědeckými, máme již dáno stylistické zařazení. Zhruba by se dalo říci, že jde o tzv. významové jádro.⁴⁰ Jinde⁴¹ jsem blíže vysvětlil, že za rozhodující pro odborný význam pojmenování považuji tzv. význam signifikativní,⁴² tj. vztah mezi formou slova a tzv. signifikátem, jenž se u termínů rovná pojmu. Toto pojetí jsem aplikoval na specifčnost termínu. Podal jsem definici termínu jako definovaného slova nebo sousloví (definovaného pojmenování). Tím rozumím, že signifikativní význam termínu je formulován

³⁸ Srv. S. Ullmann, c. d., 109, *pseudo-synonyms, homonyms*; O. Ducháček, c. d., 1953, 57–58, 1960, 158, *přibližná synonyma*.

³⁹ L. D. Blank, c. d., 41.

⁴⁰ V. Mathesius, *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistického*, 1961, 16–20; J. Filipec, c. d., 145; J. Vachek a J. Firbas, *Lingvistická charakteristika současné angličtiny*, 1962, 29.

⁴¹ *Termín a jeho definice*, ČSTČ 4, 1965, 1–25, zvláště 17–22.

⁴² Srv. Apresjanovo dělení, na něž odkazuji v ČSTČ 4, 1965, 3, pozn. 9. Protože je několik druhů významu, bylo by možno i synonyma definovat několika způsoby. Přednosti signifikativního pojetí lexikální synonymie však byly doceněny významnými synonymology, srv. pozn. 18 dříve v tomto příspěvku.

Ekvivalence mezi tzv. významem termínu a označovaným pojmem patří k tezí, jež filosofové i lingvisté všeobecně uznávají, srv. např. B. A. Lobovik v práci *Problemy myšlenija v sovremennoj nauke* (pod. red. P. V. Kopnina i M. B. Vil'nickogo), 1964, 66–67; a V. A. Zvegincev, *Očerki po obščemu jazykoznaniju*, 1962, 348.

oborovou definicí, v níž je termín definiendem a signifikát definientem. Přednost tohoto pojetí vidím v tom, že význam a signifikát přestávají být čímsi neuchopitelným a mohou mít konkrétní slovní, tedy lingvisticky zkoumatelnou formulaci, jež vyjadřuje sémantické vztahy k jiným termínům, a pomáhá tak odhalovat sémantickou strukturu odborného lexika. Toto pojetí nám dovoluje zůstat na půdě lingvistiky, aniž zavádíme formulace nepřijatelné odborníkům, kteří daný termín vytvořili jako pojmenování pojmu odrážejícího oborové poznání příslušné věci. Není-li mezi odborníky shody o adekvátní definici, zůstává signifikát termínu těžko uchopitelný. Neexistuje-li v oboru definice pojmu, nelze v mém pojetí mluvit o termínu.⁴³

Sémantická problematika synonymních termínů může být podle mého názoru pomocí tohoto pojetí upřesněna. Zhruba řečeno je s termínem A synonymní takový termín B, který vyhovuje definici termínu A. To znamená, že termíny A a B jsou přiřazeny témuž definientu, a jeho prostřednictvím i témuž signifikátu, jenž tvoří tertium comparationis synonymie. V širokém smyslu synonymní by tedy byly i termíny v různých jazycích, pro ty se však obecně používá název „ekvivalenty“. Zárodek uvedeného pojetí je již u E g a n o v é, ale byl zřejmě zcela přehlédnut, snad proto, že je uveden jen mezi vysvětlivkami k její definici. Zní: „Synonyma jsou tedy jen taková slova, jež mohou být definována úplně nebo téměř úplně stejnými slovy (in the same terms).“ Z práce Eganové rovněž vychází citovaná studie P. S. A l e k s a n d r o v a. Jeho závěry podporují domněnku, že „definiční“ pojetí synonymie, jež vyhovuje jazyku odbornému, není bez předností ani v synonymologii jazyka neoborného.

Uvedené pojetí má, zdá se, i tu přednost, že vede v terminologii k lepšímu chápání vztahu mezi synonymií, polysémií a homonymií. Jako příklad vezmeme substantivní tvar *average* a všimneme si některých jeho významů:

- (1) termín *average* (románského původu) — „druh povinné služby lennímu pánovi ve feudální Anglii“ (historicko-právní termín);
- (2) neoborné slovo a termín *average* (arabského původu);

⁴³ Obtíže spojené s výskytem několika definic pro týž pojem jsem demonstroval v citovaném článku ve Sborníku agronomické fakulty VŠZ v Praze, 1964. V diskusí k referátu na otázku upozornil O. Sechser.

- (2a) neodborné polysémní slovo *average* — ‚přibližný průměr‘, ‚prostřednost‘, ‚typičnost‘ ap.;
- (2b) termín(y) *average*;
- (2ba) termín *average* = havárie (pojišťovnictví);
- (2bb) termín *average*, syn. *arithmetical mean* = aritmetický průměr.

Náš přístup k tvaru *average* může být dvojitý. Můžeme: (a) uvažovat i neterminologické významy tvaru *average*; (b) uvažovat pouze jeho terminologické významy. Pro přístup (a) i (b) platí, že (1) a (2) jsou dvě anglická homonyma, tj. dvě různá slova se stejnou fonologickou realizací. Při přístupu (a) považujeme slovo (2) za polysémní, tj. mající více než jeden signifikát (sémantém), a to jak v užití neterminologickém (2a), tak terminologickém (2b). Polysémie (2b) je přesně stanovena, neboť sémantémy (2ba) a (2bb) jsou dány dvěma definicemi (jež jsou v uvedených příkladech pro stručnost nahrazeny českými ekvivalenty). Bylo by tedy možno hovořit o polysémii termínu tvořeného slovem (2).

I při přístupu (b) jsou (1) a (2b) homonyma. Avšak (2b) je tvořeno tvarem, jemuž přísluší dvě různé definice, jedna pro (2ba), druhá pro (2bb). Nemusili bychom tedy považovat tvar (2b) za polysémní termín, nýbrž za dva homonymní termíny (2ba) a (2bb). K těmto homonymním termínům bychom mohli připojit homonymní termín (1) bez ohledu na jeho jiný původ. Toto pojetí považuji pro terminologii za vhodné, a proto považuji *average* za homonymickou terminologickou řadu tvořenou homonymními termíny (1), (2ba), (2bb) a dalšími, jež jsem neuvedl. Podobně např. *plantain* je homonymická terminologická řada: (1) *plantain* = jitrocel, (2ba) *plantain* = banánovník kuchyňský (*Musa paradisiaca*), (2bb) *plantain* = banán kuchyňský, plod rostliny *Musa paradisiaca*. Toto pojetí vyplývá z uvedené definice termínu. Je-li termínem pojmenování definované, pak nesynonymním definicím tvarů *average*, popř. *plantain* ap. odpovídají samostatné, mezi sebou homonymní termíny. Vraťme se nyní zpět k problematice synonymické. Vidíme, že nemůžeme očekávat, že by existoval termín synonymní s významy všech členů homonymické terminologické řady. Ke každému jednotlivému členu homonymické řady musíme zjišťovat synonyma zvlášť.

Ríkáme-li, že termín A je synonymní s termínem B, znamená to jen, že termínu A i B přísluší stejný signifikát. Nesignaluje to, že všechny sémantémy případně polysémního

slova tvořícího termín A jsou synonymní všem sémantémům případně polysémního slova tvořícího termín B. O. Ducháček tuto skutečnost vystihuje užitečným dělením synonym na úplná a částečná. Ve slovníku Egánové je autorčin postup v souladu s touto myšlenkou. Cenným způsobem i zde přispěl Alexandrov. Uplatnil rozlišení mezi synonymy-lexémy (*sinonimy-lexemy*) a synonymy-sémantémy (*sinonimy-sememy*). Synonyma-lexémy jsou podle něho polysémní slova, jež mají jeden společný význam (sémantém), např. ruská slova *dar* a *spособnost*. Synonyma-sémantémy jsou tážá synonymní slova, avšak uvažována pouze v tom sémantému, jenž jim je společný, např. *dar* a *spособnost* v sémantému 'individuální nadání v určitém směru'. Synonymní termíny jsou takovými synonymy-sémantémy, např. *average* a *arithmetical mean* v sémantému *aritmetický průměr*. Aleksandrov požaduje, aby synonymické řady byly sestaveny tak, aby všechny členy řady měly vzájemně společný sémantém a aby v jejich čele stála tzv. dominanta, tj. stylisticky neutrální a nejfrekventovanější člen řady.⁴⁴ U synonymní řady má být výslovně formulováno to, co bychom mohli nazvat společným signifikátem, sémantémem.

Domnívám se nyní, že bylo uvedeno vše potřebné k tomu, abych mohl podat definici synonymního termínu. Synonymní s termínem A je takový formálně rozdílný termín B, jenž v témž terminologickém systému označuje týž signifikát jako termín A a je schopný plnit stejnou syntaktickou funkci. Pro přehlednost synonymické řady bychom mohli doplnit požadavek, aby oba termíny byly stejnoязыčné a spisovné, a vyloučit tedy cizojazyčné ekvivalenty a nespisovná heteronyma. Termíny, jež jsou mezi sebou synonymní, tvoří synonymickou řadu, v jejímž čele — pokud je to možné — stojí termín tzv. správný, tj. např. normalizovaný nebo ustálený oborovou terminologickou komisí.

Uvažujeme-li o předchozí definici synonymního termínu, dospějeme k závěru, že výsledky rozboru zaměnitelnosti by mohly být kombinovány s výsledky rozboru čistě sémantického aspektu. Tak bychom mohli říci, že *synonymní s termínem A je takový termín B, jenž je s termínem A zaměnitelný v definiendu jeho definice*.

Uvedená definice je, myslím, v současné době dostatečná pro náš účel, totiž pro vyčlenění synonymických řad z termi-

⁴⁴ Srv. Ballyho *terme d'identification* a *mot vedette* u Bénaca.

nologického systému, získaného excerpcí termínů z oborových textů. Vlastní studium synonymických řad se může zaměřit dvojím směrem. Jednak může sledovat členy synonymické řady strukturně sémanticky, tj. zejména jejich sémantické posuny v kontextu a sémantický vztah celé řady k sémanticky příbuzným pojmenováním lexikálního souboru. Jednak může analyzovat členy řady slovtvorně, morfologicky a syntakticky, tj. zjišťovat, v čem se synonyma navzájem formálně liší. A v tomto studiu by právě mohla být podstata lingvistického přínosu k poznání synonymie. Neřeším zde otázku, jakých metod je k tomu třeba použít, ani k jakým účelům je takové zkoumání užitečné.

V závěrečném oddílu se pokusím odpovědět na nejpřitažlivější otázku synonymologickou. J. Vachek upozornil, že „patří k základním tezím novodobého jazykozpytu, že opravdová synonyma jsou v jazycích nesmírně vzácná.“⁴⁵ Někteří lingvisté možnost existence ryzích synonym dokonce vůbec nepředpokládají. Např. Bloomfield píše: „We suppose, in short, that there are no actual synonyms.“⁴⁶

Všimněme si chronologicky názorů některých důležitých synonymologů. (Viz pozn. 18.) B. Lafaye navazuje na francouzskou tradici (odvolává se na Fénélon a jiné), když říká, že „mezi slovy považovanými za synonymní nikdy není významová totožnost“ (s. X). Ovšem Lafaye vyloučil ze své práce terminologická synonyma, jejichž existenci výslovně připouštěl. Na str. XXIX uvádí, že v jednotlivých jazycích různých věd, např. botaniky a lékařství, se to dokonalými synonymy jen hemží (ils y fourmillent). Ch. Bally sice přísně odsoudil etymologické rozlišovací metody Roubaudovy (a tedy Lafayovy), ale převzal pochyby o existenci úplných synonym (deux faits de language ne sont jamais complètement synonymes, *Traité* I. s. 108). Dále však Bally, jak jsme viděli, píše, že paralelní výrazy se mezi sebou liší po všech stránkách s výjimkou vlastností logických, v nichž je jejich rozdílnost minimální. Žádá, abychom hledali tuto shodu logických vlastností (u termínu bychom řekli: jeho „definovaný signifikát“) jako výchozí bod ke srovnávání. L. Bloomfield svůj názor, že skutečná synonyma neexistují, zdůvodňuje předpokladem, že — jsou-li tvary *quickly*, *fast*, *swift*, *rapid* a *speedy* rozdílné fonologicky — budou odstíněny i význa-

⁴⁵ J. Vachek, a J. Firbas, c. d., 37.

⁴⁶ L. Bloomfield, *Language*, London, 1961, 145.

mově. A. D a u z a t, pokud vím, jediný ve své zemi odsoudil desynonymizační úsilí jako přehnanou honbu za mot juste, snahu rozlišovat za každou cenu, a jak jsme viděli, hájil existenci dokonalých synonym. Rozvážná je formulace G a y o v a: „Absolutní synonymie je však poměrně vzácná. Nacházíme ji u pojmů dokonale definovaných nebo u předmětů či bytostí, jež se označují různými jmény.“⁴⁷

Vidíme tedy, že nechybějí hlasy, jež připouštějí existenci ryzích synonym a to především v terminologii. Myslím, že někteří autoři žádají od synonym větší shodu, než jaká je možná. Synonyma mají sice stejný signifikát, ale definujeme-li význam jako vztah mezi formou slova a signifikátem, neměli bychom o synonymech vlastně ani říkat, že mají stejný význam, protože každý člen synonymické řady má jinou formu nežli všechny členy ostatní, a má proto jednu složku významového vztahu jinou než ostatní členy. Je třeba vidět funkci pojmenování v souvislosti s jeho formou a synonyma, zdůrazňují, jsou pojmenování formálně rozdílná, ať již blízkotvará nebo různotvará. Chápeme-li zamítavé výroky čelných lingvistů jako popření existence dvou i více slov, jež by měla stejné všechny funkce, je nutno s nimi plně souhlasit. Náзор, že ryzí synonyma neexistují, byl podložen také tím, že autoři žádali, aby slova polysémní byla synonymní ve všech svých sémantémech, a že přihlíželi k expresivním složkám významu. Na příkladech z anglické terminologie jsem se pokusil ukázat, že ani texty stylisticky monofunkční, tvořené a užívané skupinou geograficky, historicky a sociálně homogenní, *nejsou prosty synonym ve výše uvedené definici synonymního termínu*.⁴⁸

Jestliže se znalost tříbí tím, že srovnáváme věci rozdílné a rozlišujeme věci podobné, pak jsou synonyma jistě vhodným předmětem zájmu. Proto uvažují jedni o možnosti vyčlenit synonymickou řadu z formálně rozdílných pojmenování podobného významu, druzí usilují o rozlišení pojmenování stejného významu podle formální rozdílnosti. Toto druhé však nebylo cílem mého příspěvku.

⁴⁷ S. G. G a y a, *Diccionario de sinónimos*, Barcelona, 1958, s. V.

⁴⁸ Ani normalizace – je-li prováděna se zřetelem k existujícímu stavu – nevede vždy k úplné likvidaci synonymních termínů. Tak *International electrotechnical vocabulary*, 2nd edition, Group 50: Electrochemistry and electrometallurgy, Geneva 1960 – Moskva 1964, normalizuje termíny pro 392 pojmů, z nichž 41, tj. 10,5 %, je označováno synonymickou řadou (nechybí ani synonymická řada čtyřčlenná).

NÁZVY PRE PRASLÍKY NA VRETENÁCH V SLOVENSKOM LUDOVOM NÁZVOSLOVÍ

Vlado Uhlár

Na najväčšej časti Slovenska sa vlastne až do prítomnosti priadlo nielen na kolovrate, ale aj pomocou vretena.

Vreteno je veľmi prostý drevený nástroj, pomocou ktorého sa rukou z kúdele (pradiwa) vyťahované a urovnávané vlákna skrúcajú, a takto sa pradením vytvára niť. Vreteno v podstate vždy bolo a je prostou drevenou paličkou, na oboch koncoch zúženou, najmä však v tej časti, ktorá je navrchu medzi palcom a prstami ruky, od ktorej dostáva pohyb (vrtí sa, frčí, firka v Snine). Od tejto činnosti je aj meno nástroja. Slovo *vreteno* je prastarý, všeslovanský názov, v podstate spodstatnený tvar slovesného prídavného mena (trp. prístastia) utvorený odvodzovacou príponou *-eno*, ako je napr. i *prade-no*, hoci možno usudzovať aj o tvorení iného druhu, aké máme v podst. menách *poleno*, *koleno*. Starobylosť sa zrači aj vo všeslovanskom koreni *vret-* namiesto terajšieho *vrt-* (*vrtieť*).

Drevené vretená zo starších epoch sa pre neodolnosť materiálu (drevo zhnilo) zväčša nezachovali. Ale už od najstarších čias mladšej kamennej doby sa zachovali praslene,¹ ako sa v archeológii nazývajú osobitné závažia na vretená, najčastejšie tvaru nízkeho zrezaného kužela, niekedy dvojkuželovité, zriedka guľovité, s okrúhlym pozdĺžnym otvorom v osi, aby sa mohli nastoknúť na vretená. Praslene boli závažím, ale plnili súčasne aj funkciu zotrvačníka: vreteno sa ľahšie a dlhšie krútilo. Praslene bývali najčastejšie hlinené, ale aj z iného materiálu (kamene, črepy, sklo). V stredoveku a až do našich čias sa ako materiál na praslene používalo najčastejšie olovo, niekedy cín, mosadz, no možno predpokladať aj používanie iného materiálu, napr. od rozšírenia zemiakov až do prítomnosti sa pre tento účel používali i prekrojené zemiaky napichnuté

¹ O správnosti tvaru *prasleň* pozri môj článok *Praslen a či prasleň* (Otázka znenia a významov tohto slova v slovenčine), SR 29, 1964, str. 98–102. Tvar *praslík* zdôvodňujeme v tomto článku.

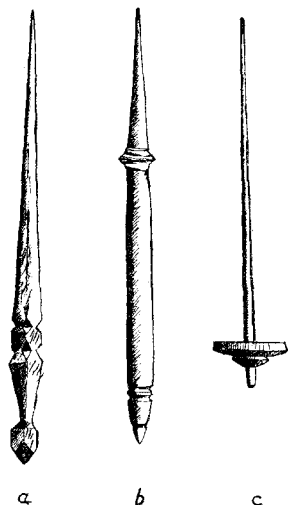
Znenie tvaru *prasleň* v ostatných slovanských jazykoch uvádza V. Machek v Etymol. slovníku, heslo *přísti*.

K praslov. preši porov. O. N. Trubačev, *Formirovanije drevnejšej remeslennoj terminologii v slavianskom i nekotorych drugih indoevropskich dialektach* v zborníku Etimologija, Moskva 1963, 14–52.

na vreteno. Praveké praslene mávajú najrozmanitejšiu výzdobu. Nie sú bez nej ani praslene zo súčasnej doby.

Vretená bývali pôvodne ostrúhané paličky, potom aj opracované vyseknuté klátiky, štiepky, neskôr upravované točením. Jestvovalo aj osobitné, zväčša sezónne remeslo — vretenárstvo. Vretenári boli vlastne tokári, ktorí na primitívnych nástrojoch (*tokáreň*, *tokárnička*, v Gemeri *striga*) uvádzali vyseknutý a pristrúhaný klátik pomocou bičíka (v Šariši smyk) do otáčavého, vlastne iba striedavého pohybu a dlátom ho opracúvali, čiže točili vretená (napr. v Žaškove na Orave).

Obr. 1. Slovenské vretená:
a) *strúhané*, b) *tatranské*
s *praslíkom* zhora (Važec)
a c) točené s drevenou *kotúlkou*
zdola a oloveným *praslíkom*
pod ňou (Lipt. Kokava).

Pre opísaný nástroj máme v slovenčine iba názov *vreteno* (nárečovo aj *vreceno*), niekde sa lexikalizovalo deminutívum *vretienko* (nár. na vých. Slov. *vrecenko* Dlhá nad Cirochou, *vrecienko* Kendice v Šariši, *vrecinko* Kobylky v Šariši, Hudcovce v Zemplíne, *vreciňko* v Moravanoch v Zemplíne).

Pre jednotlivé časti vretena vznikol v ľudovej slovenčine pomerne bohatý rad synonymných názvov, ktoré sú zaujímavým a cenným dokladom rozvíjania ľudového názvoslovia a slovotvorných postupov v slovenčine.

Treba však hneď uviesť, že situácia nie je všade jednotná, lebo na väčšine Slovenska vreteno ostalo súhrnným pomenovaním (nie je známa výrazová diferenciácia pre jednotlivé časti, najmä tam nie, kde sa už nepoužíval praslík), kým naj-

mä tam, kde sa ako závažie používa olovce, vytvorilo sa názvoslovie pre všetky časti vretena.

Osobitné názvy vznikli pre zvislú paličku vretena, pôv. vlastné vreteno, pre drevené stabilné koliesko na spodnej časti na točených novších vretenách a pre závažie, najčastejšie olovené, v práveku zväčša hlinené.

I. Pre zvislú valcovitú paličku je pomerne malý počet názvov. Pomenovanie *palička* poznajú na záp. Slovensku (napr. v Ponitří Pažiť, Skačany, Nedanovce), v Turci (Slovany), v Liptove (Hubová), v Gemeri (Muráň, Muránska Huta), ale aj na vých. Slovensku (Rozhanovce, Krásna nad Hornádom, Šariš. Dravce).

V okolí Ban. Štiavnice sa používa názov *stepka* (Pukanec, Antol, Močiar), t. j. nárečový tvar slova *stopka*, ktorý sa uvádza z Blatnice pri Martine. Motivácia názvu podľa ovocia je priehľadná. Z Lipt. Sliačov (Nižný) je i tvar *stepec*.

V Žaškove sa časť vretena, opracúvaná točením na tokárni, nazýva špalok, čo je vlastne pomenovanie štvorhranného hranola vyseknutého z dosky, z ktorého sa vytočí vlastné vreteno. Toto pomenovanie je aj v Zázrivej (*шпалок*). Obdobne si počínajú v Tekove v Čaradiciach, kde majú názov *štiepka* (Križko² uvádza pre Tekovskú stolicu názov *štepky*), odvodený od slovesa *štiepať*.

Motivácia prenesením významu je i v ďalšej skupine názvov: *pero* (podobnosť s drevenou rúčkou pera na písanie), *brko* (synonymum vzhľadom na názov *pero*), *rúčka*, *rukovätka*.

Pero sa uvádza v dotazníkoch z Mor. Lieskového, Motešíc, Čičmian, Lalínka, *perko* z Rybčan, *pierce* z Turč. Štiavnice, Konskej a Jalovca v Liptove, *pierko* z Lupoče a Dobroč. Lehoty, *brko* z Prečína, Hrušova v Gemeri, Jakubovian v Liptove, *rúčka* z Moravian v Zemplíne, *rukovätka* z Bystričky v Turci.

Prenesením vznikol i názov *ciepka* (Hiadel'), *valček* (Kobyly) a *valička* (Čier. Balog), kým z Jasenova a Trnova v Turci už uvádzajú aj názov *tiahlo*.

II. Pri pomenovaní dreveného stabilného kolieska na vretene je približne podobná situácia ako pri predchádzajúcich pomenovaniach. Uviedli sme, že toto drevené koliesko je novšieho pôvodu a že v mnohých prípadoch nahradilo prvotný

² P. Križko, *Tkáčstvo*, Slovenské pohľady 12, 1891, 533–542.

hlinený, prípadne kovový alebo sklený praslík. Zavše sa prevzal aj jeho názov, ako svedčí doklad z Beckova (*pracel* z pôv. *prasel'*), z Moravského Lieskového (*pracel* na starom i novšom „špulieri“).

Najčastejší je názov *kotúľka*, ktorý sa v nárečových obmenách dokladá zo všetkých častí Slovenska (v Turci v Slovanoch, Bystričke, kým v obciach v údolí Oravy je to názov pre olovce, Moštenica, Veľčice v Tekove, s krátkou odvodz. príponou *-uľka* na vých. Slov. Kobyly, Dúbrava, Hudcovce, Snina, Dlhá n/C., Slov. Kajňa, Kendice, Spiš. Hrhov, ale aj v Kubrej pri Trenčíne a Čabaji pri Nitre).

Veľmi často sa spomínaný drevený kotúč nastoknutý zospodu na vreteno nazýva prosto *koliesko* v rozličných hláskových a tvarových obmenách: *koliesko/koliesko* (Blatnica, Žaškov, Párnica, Dobroč. Lehota; Motešice, Čaradice, Hiadel, Moštenica, Lipt. Michal, Kanská, Jalovec), *koliečko/koliečko* (Rudno v Turci, Žibritov; Skačany, Pažiť), *koľečko* (Bystrica); *koľesko* (Moravany; Behynce), *koľúško* (Lupoč, Ozdín), *koľúška* (Hrušov v Gemeri), *koľusko* (Závodka n/Hr.), *kolko* (Šar. Dravce).

Z Muráňa a Mur. Huty je názov *frungalka* (od slovesa *frungať* na označenie pohybu i zvuku), ktorému je blízky názov *hrkaľka* (Tek. Trstany, Žibritov); v dvojitych kolieskach v dutine sú uložené broky, ktoré pri pradení hrkajú.

Na vých. Slovensku sa používa i názov *karička* (Krásna n/Hor., Zempl. Hradište), na záp. Slovensku *garička* (Černík), ktorý je z maďarčiny. Tarcalová³ uvádza aj názov *obručka* a *praclenka*. Z Ratkova a Šútova v Turci je aj názov *čiška*. Porovnaj v češtine *čiška* vo význame „miska“ žaluďa.⁴ Akiste ide o názov prevzatý od výrobcu pochádzajúceho z českej jazykovej oblasti. Z Ratkovského Bystrého je nejasný názov *kortľúška*.

III. Názvy pre závažie na vretene. Dodnes sa zachovalo používanie olovených závaží na vretenách pri začatí pradenia (zapriadaní) na značnej časti stredného Slovenska, najmä na Orave, Liptove, Pohroní po Ban. Bystricu, čiastočne aj v Gemeri, ale ojedinele aj inde, napr. v Novohrade, potom na Spiši a v Šariši. Výskumom v teréne a pomocou osobitných

³ Ž. Tarcalová, *Ludová terminológia pri spracúvaní konopí a ľanu*, SON 9, 1961, 5.

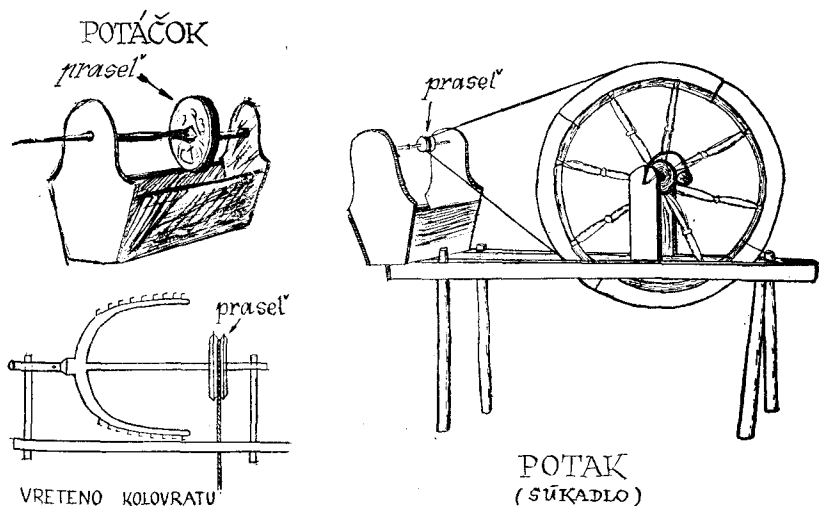
⁴ V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, 75, heslo *čiše*.

dotazníkov v tomto smere (1959—1965) sme zistili pomerne značné bohatstvo ľudových názvov.

Na prvom mieste načim uviesť názov *praslík*, doložený v oblasti pod Tatrami (Lipt. Kokave), v nárečových obmenách *praslík* (Pribylina), *praslík* (Važec, Lučivná, Mengušovce, Kravany), *praclík* (Východná). — Inou oblasťou výskytu tohto názvu, ale pre drevené koliesko na vretene potáčkov a potakov (súkadiel) na súkanie cievok do člnka a na vretene kolovratu je Považie nadol od Trenčína a vlastne celá oblasť záp. Slovenska v tvaroch *prasel*, *pracel*, *praclík*, *praclena*, *praclenko*, *prasleň*, *pracello* ap. (O tom pozri ďalej.)

Všetky tieto varianty spod Tatier i zo západného Slovenska sú utvorené zo slovesného koreňa *prad-/pras-*. Z tohto slovesného základu sú aj ďalšie názvy z tejto oblasti (*praslica*, *pradeno*, *priadka*, *pradlica* a novšie *pradivo*).

Názov *prasel*, demin. *praslík* (aj tvar *prasleň*) je v úzkej vecnej i významovej súvislosti s názvom *praslica* (nástroj na upevnenie pradiiva pri pradení). Tvar *prasel* je utvorený starobyľou slovotvornou príponou *-el* s vkladným *e*, ktorá už dávno nie je produktívna (porovnaj *zvtel*, *obrtel*, *zaťahel*, *potahel*, *odťahel*, *škrtel*, *krutel*, *šmihel*, u Hviezdoslava podľa severoslov. nárečí i *kužel*, 2. p. *kužľa*). Z neho ďalšou od-

Obr. 2. *Prasel* na a) *potáčku*, b) na kolovratovom *potaku* na navíjanie útkových nítí a cievky a c) na vretene *kolovratu* na pradenie.

vodzovacou príponou *-ik* je utvorené demin. *praslík*. Oba tieto tvary sa vyskytujú v znení *pracel* a *praclík*, najmä na záp. Slovensku, ale aj vo Východnej.

Tvar *praseň* je utvorený príponou *-eň* obdobne ako *prsteň* (má vlastne tvar *prsteňa* a je nastoknutý na vretene ako na prste; predpokladá sa aj takýto nástroj na upevňovanie vlákien na praslici).⁵ Z neho je ďalším odvodzovaním utvorený tvar *praclena*, *praclenko*, *pracello*.

Ďalšiu skupinu názvov pre závažie na vretene tvoria pomenovania od slovesného základu *vrt-*, z ktorého je utvorený aj názov vretena. Sú to názvy *zvtlík*, *obrtlík*, *vrtka*, *vrtuľa* a ich obmeny.

Tvar *zvtlík* aj *obrtlík* je utvorený podobne ako *praslík*. Predpona *z-*, resp. *ob-* presnejšie vymedzuje činnosť, ktorá sa pomocou tohto nástroja dosahuje (skrúcanie, otáčanie okolo osi).

Názov *zvtlík* je v oblasti pod Tatrami a tu sa vyskytuje temer súbežne s obcami v severnom pásme, kde je názov *praslík*. Na vých. od Lipt. Hrádku (Lipt. Porúbka, Kráľ. Lehota, Hybe) a cez Lipt. Teplíčku preniká *zvtlík* na Horehronie (Švermovo, Šumiac i s osadou Červená Skala). Je v Štrbe a obcami Gerlachom, Štôlou, Batizovcami a Vyš. i Niž. Šuňavou dosahuje Poprad. V Spiš. Bystrom je *zverštlík*, ale vo Vydrníku zákl. tvar *vertlík*. *Zvtlík* je však aj na rozhraní Liptova a Oravy (Huty, V. a M. Borové), na sev. Orave⁶ (Bobrov, Ťapešovo, Zábřež v Or. Porube).

Názov *obertlík* vyskytuje sa v oblasti medzi Popradom a Levočou (Gánovce, Hozelec, Letanovce, Hrabušice, Spiš. Štiavnik, ale je aj vo Vikartovciach), v Gemeri (Nižná Slaná) i v Šariši (Kamenica n/Torysou).

Podoba *obrtlík* je bežná v str. Liptove od Bešeňovej cez Sielnicu, Trnovec, Bóbrovec až po Dovalovo pri Lipt. Hrádku; na juh od Váhu ide súbežne od Part. Lupče, Lipt. Michala a Vlachov, je v Lipt. Kľačanoch a Lubeli (tu častejšie ako *vrtka*) a (s výnimkou oblasti *vrtky*) pokračuje za Demänovkou (Ilánovo, Ploštín, Záv. Poruba, Uhor. Ves a Lipt. Ján) až po Lipt. Hrádok. Zavše sa vyskytne aj na Orave (Istebné), v Turci (Sklabiňa, Sklabinský Podzámok, Blatnica) a výni-

⁵ Porov. V. Machek, *Drobné výklady o jménech rostlin*, Naše řeč 34, 1950, 89–92 a *Etymologický slovník* (heslo *přísti*).

⁶ Odtiaľto sa asi dostal do literatúry. Porov. Hviezdoslavovu báseň Anča: „A dievky, zvtlíky, vretená (krútia sa, vrtia sa, točia...)“.

močne aj na Pohroní (Moštenica) ba vraj aj pri Prievidzi (Veľ. Lehota). V Palúdzke je aj *obrslík*.

Okrem uvedeného významu *zvtlík* (aj *obrtlík*) označuje aj spravu na zatváranie, upevňovanie, napr. otočnú skrutku na oblokoch, dverách ap.; v Kline pri Námestove označuje priečny koniec jedného konca retiazky, ktorým sa (pretiahnutím cez oko jej druhého konca) uväzuje okolo rohov krava. V Podhradí pri Sučanoch v Turci nazývajú *zvtlíkom* ručné (kolovratové) drugalo.

Starobyľný je názov *vrťka*, utvorený zo slovesného základu *urt-*. Názov *vrťka* je z Liptova, z menšieho obvodu zreteľne vymedzeného riekami Demänovkou, Váhom a Dúbravou pod Nízkymi Tatrami (obce Palúdzka, Demänová, Bodice, Pavčina Lehota, Lazisko, Lipt. Kríž, Galovany, Paludza, Benice s osadami Andice a Čemice), kým v Dúbrave a Sokolčiach ho používajú iba najstaršie ženy.

Výskyt tvaru *vrťka* s nezdĺženou korennou spoluhláskou na sev. Orave je z oblasti, kde je kvantita na ústupe alebo jej niet (Zuberec, Hladovka a Trstená).

Z koreňa *urt-* sa vyskytujú popri názve *kotúľka* na Orave ako príležitostné pomenovania aj názvy utvorené slovotvornou príponou *-ula*: *urtula* (Lokca) a zdrobnenina *urtuľka* (Lokca, Vavrečka, Nižná n/O.). Zo Zemianskej Dediny poznáme nárečový variant *vrťadlo* utvorený príponou *-dlo*. V rukopise prekladu latinskej učebnice Komenského (Janua linguae latinae aurea reserata) z r. 1666 prekladateľ a upravovateľ Bulovský uvádza pre náš nástroj názov *zvtidlo*; pravdepodobne ide iba o umele utvorené slovo k lat. *verticulus*.⁷

Na okolí Levoče a potom ďalej na východ až v Šariši sa používa v príslušnom nárečovom hláskoslovnom ustrojení názov *vierblik*, *verblik*, *virblik*, ktorý preniká na juh do Gemera a na severe do ukrajinskej a poľskej jazykovej oblasti.

Znenie *vierblik* je z Veľ. Folkmára, Margecian, Jakloviec, Hranovnice, Vernára, Bijacoviec, Vrbova; *virblik* (Domanovce), *verblik* od Levoče (Iliašovce, Spiš. Hrhov, Hnilčík), na dolnom toku Popradu v Plavnici (*virblik*), Plavčí a Kozelci (*verblik*). V Šariši je *verblik* v Brezovici n/Torysou, Kendiciach a Rozhanovciach neďaleko Košíc, kým v Bodovciach je *verglik*. Zo Spiša preniká na juh v Gemeri do Bejdovej (*verblik*), Vyš. Slanej (*zverblik*), ale je aj vo Vyš. Skalníku (*virblik*). Na severe Spiša je v ukrajinskej časti, napr. v Ka-

⁷ Doklad mi poskytol. L. Novák, ktorý rukopis spracúva.

mienke (*vjirblik*), Osturni (*zvjrblik*), poľskej (Hniezdnom, Slov. Vsi, Mníšku n/Popradom) (*vierblik*); ba aj v Hladovke na Orave (*vjrblik*).

Názov *sporík* sa radí k názvom *praslík*, *zvtlík*, *obrtlík* a *verblík*, lebo je utvorený podľa toho istého slovotvorného modelu slovotvornou príponou *-ík* od slovesa *sporiť* vo význame „množiť, rozmnožovať“; porov. aj vých.-moravské *sporiti* „dávať veľký výnos“; známejšie je z koreňa *spor-* prídavné meno *sporý* „výdatný, hojný, obsažný“ (napr. *sporá múka*), na Orave aj „rýchly“ (tak u Hviezdoslava). *Sporík* je teda teleso, ktoré urýchľuje pohyb a robí pradenie výdatným.

Názov *sporík* je známy z južnej časti str. Slovenska, najmä z oblasti poloremeselných vretenárov, brďárov a vareškárov v Gemeri (napr. Hrušov, Drienčany, Lipovec), ale aj mimo nej (Kameňany, Jelšavská Teplica), i v Novohrade (Lupoč, Ozdín). Ďalšou oblasťou, kde sa vyskytuje, hoci medzerovite, je horné Pohronie (Heľpa, Polomka, Jasenie, Moštenica; tu aj *kotúľka* a *obrtlík*).

V Luboreči v Novohrade však používajú tento názov v tvare *spornica*. Na hornej Orave je tvar *sporek* (Liesek, Čimhová; Suchá Hora i v Pekelníku za hranicou v Poľsku).

Na Orave sa však veľmi často vyskytuje názov *kotúľka*, ktorý je známy z iných končín Slovenska ako názov pre drevené kolieska na vretenách; tu však označuje olovce na nich. Tento názov je vo všetkých obciach údolia rieky Oravy od Ústia n/O. cez Nižnú, Podbiel, Krivú, Dlhú, Bziny, Veličnú, Párnicu, Žaškov po Kralovany, je však aj inde (Zázrivá, Krušetnica, Jasenová, V. Kubín), ba aj v priľahlej časti Turca (Ratkovo, Šútovo, Sučany, Podhradie), výnimočne aj v Moštenici na Pohroní.

Slovo *kotúľka* je viacvýznamové, označuje napr. i cievu na vretene kolovratu na navíjanie pradenej nite (napr. na Ponitří Nedanovce, Skačany, V. Uherce), drevenú cievku s niťami na šitie, ale novšie aj vodného živočicha podobného slímákovi a napokon aj dutú mieru na tekutiny.⁸

V dolnom Liptove na okolí Ružomberka sa pre olovce na vretene používa názov *kotúčka* (Hubová, Švošov, Hrboltová, Likavka, Lisková, Lipt. Osada, L. Revúce, L. Štiavnica, Ludrová, Lipt. Sliache), ktorý poznajú aj na Pohroní (Medzibrod; tu i skomolený variant *kotřčka*; Horná Lehota).

Názvami *praslík*, *zvtlík*, *obrtlík*, *vřtka*, *sporík*, *verblík*, *ko-*

⁸ Porov. heslo *kotúľka* v Slovníku slov. jazyka I, s. 755.

túlka a *kotúčka* sme vyčerpali väčšie skupiny názvov pre olovené závažie na vretene. V niektorých obciach, niekedy iba v jednej, sa však vyskytujú aj ďalšie názvy. Napr. v Nižnej Boci olovce nazývajú *zvonček* (podľa tvaru), v Hruštíne na Orave *háľka* (podľa háľky na dome; háľka = guľa na streche domu), v Oravskom Bielom Potoku, Čimhovej a Vitanove *hláľka/hľafka* (podľa tvaru hlávky).

Z okresu Senica máme aj názov *bršleň* (Rovensko) a *bršlenka* (Kunov).⁹ Slovania plody bršlena (bez stopky) prirovnávali k praslíkom, takže táto zámena je dobre pochopiteľná. Ďalej sme zachytili názvy *točka* (z Hubovej — od slovesa *točiť*) a *točienka* (z Hruštína a Vasiľova na Orave).

Z Dolnej Lehoty na Pohroní je pre olovce názov *kolúška*, kým zo Závadky n/Hr. (vraj aj v Helpe) *kolúško olovovo* (na rozdiel od *kolúška* — dreveného kolieska na vretene). Porovnaj i tvar *kolúško* (pre drevené koliesko) v Novohrade (napr. Lupoč).

S pomenovaním *olovko* sa stretávame v Čier. Balogu, Turíčkach v Novohrade, Malatinej na Orave, kým v susednej Osádke je *olovce*. Z mnohých obcí udávajú, že olovce nepoznajú (na celom Ponitří, na okolí B. Štiavnice, Zvolena, B. Bystrice), kým inde výslovne spomínajú, že používali *krumpľík* (Necpaly v Turci), *krumpel'* (Detva), *kromplík* i *sporík* (Ozdín), *bandurku* (Slov. Kajňa, Zempl. Hradište), *zemiak* (Kostolná Ves), podobne v Priechode pri B. Bystrici a Maduniciach pri Piešťanoch.

*

Po utriedení ľudových názvov pre záťažné olovce na vretene načím si položiť otázku, či dnešný stav je odrazom praslovanských jazykových pomerov alebo či je dôsledkom neskoršieho samostatného vývinu v slovenčine, za akých okolností a kedy vznikli podmienky pre takýto vývin.

Značný počet názvov sprvu budil domnienku, že ide o odraz starých jazykových daností. Zdá sa však, že sa budeme musieť zrieť takéhoto vysvetlenia a počítat s domácim, dokonca pomerne mladým vývinom.

⁹ Isté sú však tieto doklady iba o drevenom koliesku na vretene kolovratu. K významu porov. článok V. Machka (v pozn. 5) a prácu toho istého autora *Česká a slovenská jména rostlin*, Praha 1954, 136.

Ponajprv v ostatných slovanských jazykoch nenachodíme oporu pre náš pôvodný predpoklad, lebo sa v nich nestretáme s názvami, ktoré by korešpondovali s názvami v slovenčine. Iba v češtine okrem názvov *přeslen*, *přeslíněk* sa vyskytuje aj názov *bršlen*, v ruštine je *priaslica* a niekde *koteločka*, v bieleloruštine popri *priaslen* i *kružalo*.¹⁰ Z iných slovanských jazykov nachodíme iba varianty z koreňa *pras-/prad-*.

Na Slovensku sa až dodnes používa olovce na vretene (s názvom *praslík*) v malej oblasti pod Tatrami. Dôležité však je, že máme aj druhú, veľmi rozsiahlu oblasť s názvami z koreňa *pras-* na strednom Považí a na Záhorí, pravda, pre drevené koliesko na vretene kolovratu na pradenie, ktoré nielen jazykovo, ale predovšetkým vecne a svojím pôvodom zodpovedá vretenu s praslíkom pri ručnom pradení. Zatiaľ máme z tejto oblasti iba tieto doklady: *prašel* (Nová Bošáca), *pracel* (Soblahov, Mor. Lieskové, Prašice pri Topoľčanoch, Veľké Zálužie pri Nitre, Kunov a Rovensko pri Senici), *praclík* (Trenč. Teplá, Dolná Súča, Lubina, Pastuchov), *praclena* (Kubrá), *praclenko* (Bor. Mikuláš), *prasleň* (lazy Rieka v Lysej pod Makytou), *pracello* (Šúlekovo), *proslec* (Nová Bystrica pri Čadci).

Tento jazykový materiál bezpečne dokazuje domáci pôvod uvedených variantov z koreňa *pras-* a ich starobylosť. Vretená s praslíkmi sa v tejto oblasti zachovali až do čias rozvoja kolovratov na pradenie, ktoré potom pomohli zachovať tento starý názov. Zachovanie názvu *praslík* (*pracel* ap.) podporoval iný vretenovitý prístroj, a to *potáčok* (tu *potáček*, od Trenčína na juh novší názov *súkadlo*), ktorý slúži na navíjanie útkovej nite z kĺbka na cievku do člnka na tkanie, potom aj *kolovratový potak* (tu *kolovrat*, *špulier*, *kružec*, *súkadlo*) s kolesovým pohonom pre tú istú funkciu. Pre ne je názov *pracel* doložený z Mor. Lieskového. Z Beckova je dokonca názov *pracel* doložený aj pre drevené koliesko na vretene na ručné pradenie, hoci ojedinelý doklad môže byť už aj výsledkom opačného pomenovacieho postupu.

Rozvoj kolovratov na záp. Slovensku môžeme uviesť do súvisu so vznikom a rozvojom manufaktúr, najmä kartúnky v Šaštíne (od r. 1736 do pol. 19. stor.), súkenky v Ilave a Novom Meste n/V. (koniec 18. stor.) a najmä ich pradiar-

¹⁰ N. I. Lebedeva, *Priadenie i tkačestvo vostočnych Slavian v XIX – načale XX v.*, str. 482 v sborníku *Vostočnoslavianskij etnografičeskij slovník*, Moskva 1956, 459–540.

ských faktórií v Trenčíne, Čachticiach, Krajnom, Vrbovom, ba až v Lysej pod Makytou a inde (80. a 90. roky 18. stor.).

Asi v tom istom čase v tejto oblasti, ale aj na okolí Ban. Štiavnice a Kremnice, kde bolo tiež rozšírené ručné pradenie pre tamojšie faktórie, a pravdepodobne aj na vých. Slovensku začali nové točené vretená z ľahkého materiálu (najmä z lipy) nahrádzať ťažké a dlhé strúhané vretená, ktoré sa dodnes zachovali už len na okolí Pov. Bystrice. Strúhané vretená nepotrebovali praslík, preto ich rozvoj v dávnejšej dobe¹¹ umožnil, že táto voľná súčiastka vretena zanikla a že sa zabudlo na názov *praslík*.

Ako si však vysvetliť veľkú rozmanitosť názvov pre praslík na sev. Slovensku a na južnej časti stred. Slovenska? Analýza jazykového materiálu a poznatky z národopisu a dejín začiatkov kapitalistických spoločenských vzťahov, keď verejná správa začala cieľavedome podporovať rozvoj výroby ľanového plátna a priadze, dovoľujú nám urobiť záver, že v tomto období pri zavádzaní dokonalejších výrobných postupov sa zavádzali novšie točené vretená z ľahších materiálov a súčasne sa nanovo zavádzali olovené závažia, ktoré sa už dávno prestali používať a zmizli z jazykového povedomia, pretože v spisovnom jazyku nejestvovala literatúra z tohto odboru. Vtedy vznikla potreba pomenovať olovené závažia. Ľud si utvoril pre ne rozdielne nové názvy zväčša podľa toho, ktorá vrchnosť uvádzala do života nariadeniami a praxou vyspelejšiu pradiarsku techniku a dokonalejšie tkáčstvo plátna.¹²

Tak napr. pomerná jednotnosť názvu *kotúľka* na Orave hovorí o účinných opatreniach Oravskej stolice. Rozšírenie názvu *vierblik*, *virblik*, *verblik* možno časovo aj miestne uviesť do priamej súvislosti s činnosťou troch pradiarskych majstrov, ktorých ako inštruktorov vyslala vláda po priamom zákroku cisára Jozefa II. r. 1787 z nemeckej pohraničnej oblasti v sev. Čechách zo Šluknova do Prešova, Košíc a Levoče, v ktorej veľmi úspešne pôsobil aj tkáčsky majster Václav Weps z Potštejna. Názov *vřtka* zasa pravdepodobne rozšíril v oblastiach pri Demänovke i Križianke tkáč Andrej Baran z Pa-

¹¹ K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian* I, s. 304 uvádza, že takéto zhrubnutie vretena, v ktorom sa stratil praslík, ale aj názov preň, je známe skoro v celom jadre Poľska, v záp. Bielorusku a na Ukrajine.

¹² A. Špiesz, *Manufaktúrne obdobie na Slovensku 1725–1825*, Bratislava 1961, 147, 153.

lúdzky, ktorý po kratčom výcviku v Prešove, kde ho vyslala stolica na vlastné náklady na jar r. 1787, ako muž veľmi iniciatívny už v lete doma školil 12 žiakov z okolia. Motivácia takýchto novoutvorených názvov súvisí zväčša zreteľne s činnosťou vretena, ktoré sa uvádza do pohybu vrtením. Názvy *zvtlík* a *obrtlík* mohli mať však oporu už aj v podobne utvorených názvoch iného významu, ale kolízia vo význame tu nenastala. Azda preto sa aj oblasť názvu *vrtka* časom zmenšovala.

Významová nepriezračnosť názvu *praslík* nenapomáhala rozšíriť ho z oblasti pod Tatrami do ďalšieho okolia, kde žil tento názov v dávnejšej minulosti. Pre stratu významovej súvislosti tiež došlo k zmene *sl* > *cl* (pracel, praclík ap.) na záp. Slovensku, kým pod Tatrami výnimočne iba vo Východnej.

Časovo do konca 18. stor. patrí aj rozšírenie zemiakov u nás. Ich používanie nastoknutím na dolný hrot vretena v Zemplíne a na najväčšej časti záp. Slovenska nám tiež pomáha pochopiť, prečo sa v týchto oblastiach olovce ako závažie na vretene nepoužíva, prípadne sa opätovne ani nezavádzalo a prečo teda niet tam ani názvov preň. Iba horlivosť stolice Spišskej, Oravskej a Liptovskej bola v tomto smere vzorná, preto sa na ich území pravidelne dodnes používa pri pradení olovce a dodnes jestvuje preň osobitný názov.

Pochopiteľne, ak sú v národopisnej terminológii vhodné názvy *praslík* pre olovené závažie na vretenách a *praseľ* pre drevené kolieska (zotrvačníky) na starých potáčkoch, ale aj pre koliesko, ktorým sa pomocou šnúry alebo struny poháňa vreteno kolovratového potaka (súkadla, špuliera) i kolovrata na pradenie, v archeológii a priemyselnej terminológii načím ostať pri tvare *prasleň*.

Značný počet názvov v slovenských nárečiach pre olovené závažie na vretene je cenným dokladom rozvíjania tvorivých fondov slovenčiny v oblasti slovnej zásoby ľudového názvoslovia.

K DIFERENČNÍM JEVŮM V ČESKÉ A RUSKÉ LÉKAŘSKÉ TERMINOLOGII U NÁZVŮ OSOB S PŘÍPONAMI ŘECKÉHO A LATINSKÉHO PŮVODU

Jiří Jiráček

Názvy osob s příponami řeckého a latinského původu (tj. s příponami *-ist*, *-tor*, *-ik* aj.) patří v lékařské terminologii k tzv. internacionálním slovům. Tato pojmenování vznikla totiž většinou na základě slov řeckých nebo latinských a jsou rozšířena v celé řadě nepřibuzných nebo jen vzdáleně příbuzných jazyků.¹ Jde tudíž o derivační evropeismy mající stejnou slootovornou strukturu, jejich podoba odpovídá ovšem fonematickému systému a ortografickým normám jednotlivých jazyků, srov.:

ruské:	francouzské:	anglické:	německé:
окулист	oculiste	oculist	Okulist
дентист	dentiste	dentist	Dentist
прозектор	prosecteur	prosector	Prosektor
вивисектор	vivisecteur	vivisector	Vivisektor
эпилептик	épileptique	epileptic	Epileptiker
астматик	asthmaticque	asthmatic	Astmatiker ²

Je pochopitelné, že ještě větší shodu očekáváme mezi dvěma jazyky příbuznými, mezi jazyky slovanskými, jakými jsou čeština a ruština. Zde je však nebezpečí, že se tyto shody a podobnosti mohou přeceňovat. Domníváme se, že bude pro porovnání terminologických soustav obou jazyků užitečné upozornit v tomto příspěvku na morfémové nebo přímo lexikální rozdíly u názvů osob s příponami řeckého a latinského původu v lékařské terminologii české a ruské. Pokusíme se rovněž tyto difference zdůvodnit.

1. U ruských pojmenování na *-ist* jsme se setkali s těmito diferencemi ve srovnání s češtinou:

¹ E. Wüster označuje za mezinárodní slovo takový název, který má přibližně stejnou formu (především grafickou) a stejný význam ve většině jazyků tzv. civilizovaných národů, srov. M. Roudný, *Mezinárodní normalizace vědeckého názvosloví*, Věda a život 7, 1960, 415.

² Přípona řeckolatského původu *-ik* se v němčině rozšiřuje o domácí derivační morfém *-er*, srov. čes. *kritik* — něm. *Kritiker*.

v ruštině:	v češtině:
гигиенист	hygienik
клиницист	kliník
массажист	masér
мозолист	pedikér

Avšak v češtině *internista* — v ruštině врач по внутренним болезням (nebo терапевт).³

U ruských názvů osob na *-ik* jsou tyto rozdíly:

v ruštině:	v češtině:
дальтоник ⁴	daltonista
подагрик	podagrista
артритик	člověk trpící artritidou ⁵

V oblasti ruských názvů osob na *-(t)or*:

v ruštině:	v češtině:
наркотизатор	narkotizér
оператор	operatér
ординатор (клиники)	ordinář

2. Domníváme se, že většinu uvedených diferencí lze uspokojivě vysvětlit různým způsobem obohacování slovní zásoby.

Čes. *hygienik* bylo utvořeno připojením derivačního morfému *-ik*

³ Pojmenování интернист je v ruských odborných lékařských projevech velmi vzácné; *Velký rusko-český slovník* (dále jen VRČS), Praha 1952—1964, uvádí toto substantivum v 6. díle (v Dodatcích) jako výraz hovorový.

⁴ V některých slovnících najdeme též dubletní tvar дальтонист vedle běžného дальтоник, např. ve VRČS a též *Velký rusko-slovenský lékařský slovník*, Bratislava 1959, jej uvádí. Všechna nejnovější ruská základní lexikografická díla (Словарь русского языка под ред. А. П. Евгеньевой, Словарь русского языка С. И. Ожегова, Орфографический словарь русского языка С. И. Ожегова и А. Б. Шапиро) zaregistrovala však pouze výraz дальтоник.

⁵ *Slovník spisovného jazyka českého*, Praha, d. I. (A-M) 1960, uvádí jen výrazy *arthritis*, *artrtida* (tj. zánětlivé onemocnění kloubu) a *artritický*, kdežto v ruských slovnících je zaregistrováno také podstatné jméno артритик. Pojmenování артритик je však výraz hovorové mluvy a do lékařské terminologie patří proto dost volně.

k příslušnému slovotvornému základu: *hygiēna* — *hygienik*. Pojmenování *kliník* ukazuje svou slovotvornou strukturou na substantivum *klinika*, srov. podobné dvojice: *fyzika* — *fyzik*, *technika* — *technik*.⁶ Čes. *masér* pochází z francouzštiny (*masseur*), přejato bylo však zřejmě prostřednictvím němčiny, srov. něm. *Masseur*. Termín *pedikér*, domníváme se, utvořila čeština z přejatého základu analogicky podle *masér*.⁷ Podstatné jméno *internista* přejala čeština z němčiny (*Internist*).

Rus. гигиенист považujeme za lexikální přejetí z francouzštiny (*hygiéniste*),⁸ termín клиницист byl v ruštině pravděpodobně vytvořen analogicky podle гигиенист. Na ruské půdě byl rovněž derivován termín массажист připojením internacionálního morfému *-ist* k přejatému francouzskému массаж (z franc. *massage*). Výraz мозолист je hybridním útvarem: cizí sufix *-ist* byl přidán k domácímu základu мозоль (на норе) — kuří oko; hybridní deriváty na *-ist* jsou v současné ruštině dost rozšířené, a to i ve stylisticky a emocionálně neutrálním jazykovém projevu, např. связист, правдист, очеркист, значкист, v češtině však mají zpravidla jisté žertovné až ironické zabarvení, např. *kopálista*, *kecálista*, *švandista*. Rus. врач по внутренним болезням je kalkem podle franc. *médecin pour les maladies internes*.

Čes. *daltonista* je běžně tvořené pojmenování osoby k abstraktu *daltonismus* od vlastního jména Dalton. Případů podobného tvoření, i když v jiné sémantické rovině, máme v češtině dost: *darwinismus* (od *Darwin*) — *darwinista*, *marxismus* (od *Marx*) — *marxista* aj. Termín *podagrista* byl zřejmě přejat z něm. *Podagrist*. — Ruská podstatná jména дальтоник, подагрик a артритик byla patrně utvořena podle slovotvorně sémantického typu pojmenování osoby trpící určitou chorobou nebo vadou, srov. малярник,

⁶ Srov. J. Horecký, *Dve osobitosti v menách osób*, SR 22, 1957, 354. — Je zajímavé, že v němčině mají tyto termíny též sufix, rozšířený ovšem o domácí derivační morfém *-er*: *Hygieniker*, *Kliniker*.

⁷ Francouzština má totiž pro tento pojem substantivum *pédicure* a němčině jsme zjistili homonymní *Pediküre*: 1. péče o nohy, pedikúra; 2. ošetřovatelka nohou, pedikérka.

⁸ Rus. гигиенист a čes. *hygienik* neoznačují pojmy zcela totožné; гигиенист je osoba, která teoreticky pracuje v oboru hygieny, např. koná přednášky z hygieny, kdežto *hygienik* pracující v terénu v hygienicko-epidemiologické stanici je санитарный врач. V češtině užíváme v obou případech termínu *hygienik*.

венерик, лимфатик aj. Jde tudíž o tvoření typu подагра — подагрик.

Podstatné jméno артритик (na rozdíl od дальтоник a подагрик, srovn. něm. *Daltonist* a *Podagrist*) mohla ovšem ruština převzít z něm. *Arthritiker*, podobně jako přejala substantivum астматик z něm. *Asthmatiker*.⁹

Termíny *narkotizér* a *operatér* přejala čeština z němčiny, srov. něm. *Narkotiseur*, *Opérateur*; posledně jmenované substantivum je ovšem francouzského původu (*opérateur*). V substantivu ordinář (nemocniční lékař, který nemocného léčí a předpisuje mu léky) substituovala čeština cizí formant *-(t)or* domácím *-ář*.¹⁰

Shrneme-li nyní ve stručnosti rozbor diferenčních jevů v české a ruské lékařské terminologii v oblasti názvů osob s příponami řeckého a latinského původu, můžeme konstatovat zhruba toto:

Zjištěné difference mezi češtinou a ruštinou byly způsobeny tím, že čeština přejímala celá pojmenování z němčiny (*internista*), nebo si sama tvořila tyto termíny internacionálními morfémy (*hygienik*), případně nahrazovala cizí derivační morfém domácí příponou (*ordinář*). Ruština však — na rozdíl od češtiny — přejímala nebo kalkovala podle francouzštiny (гигиенист, врач по внутренним болезням), případně si utvořila nový termín připojením internacionálního morfému k francouzskému základu (массажист) nebo ponechala cizí název v původní latinské podobě (ординатор).

⁹ Opíráme se zde o údaj N. M. Šanského z díla *Этимологический словарь русского языка*, т. 1, вып. 1 (А), Москва 1963.

¹⁰ Přípona *-ář* má sice původ latinsko-germánský, avšak ze stanoviska českého je to přípona domácí, neboť ji čeština zdělila z praslovanštiny.

NÁZVY MIER A VÁH V SLOVENSKÝCH LEKÁRSKÝCH RUKOPISOCH ZO 17. A 18. STOROČIA

Marie Majtánová — Jana Skladaná

Používanie dnešného desiatkového systému mier a váh bolo v Uhorsku uzákonené v roku 1876. Dovtedy sa používali jednotky iných sústav.¹

Na rozdiel od urbárov a inventárov, ktoré najčastejšie poskytujú materiál k prácam o starých mierach a váhach, v receptároch a iných lekárskech rukopisoch sa nachádzajú predovšetkým názvy menších jednotiek. Rukopisy lekárskeho a lekárnického charakteru obsahujú dostatočné množstvo názvov, lebo v návodoch na prípravu a užívanie liekov bolo vždy nevyhnutné pomerne presné vyjadrenie množstva jednotlivých prípravkov.

V tomto príspevku uvádzame názvy mier a váh z dvoch slovenských rukopisov zo severného stredného Slovenska. Sú to *Turčiansky receptár* od neznámeho autora² a *Trifolium sanitatis medicum* od J. G. Heilla.³ Na doplnenie uvádzame aj

¹ V. Blanár, *K zániku slov v ľudovej reči*, Jazykovedné štúdie II, Dialektológia, 1957, 68 — Skratka Blan. Z.

² Pochádza z konca 17. storočia (po roku 1679). Skladá sa z dvoch častí. V prvej sa opisuje výroba základných druhov liekov (esencie, šťavy, prášky, oleje, masti ap.) z liečivých rastlín a iných drog a určuje sa ich použitie. Druhá časť obsahuje zoznam chorôb s uvedením príslušných liekov a s návodom na užívanie. Receptár má znaky stredoslovenských nárečí (z Turca?) i západoslovenských (z okolia Žiliny?). Originál sa nachádza v Literárnom archíve Matice slovenskej v Martine, ev. č. 1791. Prepísali dr. K. Habovštiaková a J. Skladaná. — Skratka RT.

³ Túto praktickú príručku osvietenského charakteru pripravil pre tlač roku 1760 oravský stoličný lekárnik J. G. Heill. Obsahuje prehľad detských, ženských a iných chorôb s návodmi na ich liečenie a prípravu liekov. Porov. aj M. Majtánová, *Názvy liečivých rastlín v oravskom lekárskom rukopise z roku 1760*, ČSTČ III, 1964, 203–205. Pamiatka je v LAMS v Martine, ev. č. 1774. — Skratka H.

názvy z *Liptovského herbára*,⁴ aj keď charakter tejto pamiatky je trochu iný.

Príspevok je jednou zo série prípravných prác, ktoré by mali predchádzať vydanie slovníka starej slovenčiny.

V uvedených rukopisoch sa vyskytujú váhové jednotky, duté miery a približné určenia váhy i obsahu, ktoré sa niekedy vyjadrujú pomocou prirovnania alebo metaforou.⁵

⁴ Pamiatka vznikla pod priamym vplyvom Černého Kniehy lekárskej z roku 1517. Nie je to receptár ale herbár, abecedne usporiadaný súpis liečivých rastlín a drog. Návodov na liečenie je tu menej, takže aj na názvy mier a váh je rukopis chudobnejší. Originál sa nachádza v Budapešti, v Maďarskej akadémii vied, 19. M. Cod. Kis 8°20. Z fotokópií prepísal J. Novák. Rozbor publikoval Gy. Décsy, *Eine slowakische medizinische Handschrift aus dem 17. Jahrhundert*, Budapest 1956. — Skratka HL. Miesta citované podľa Décsyho majú navyše skratku (D).

⁵ Skratky ďalšej použitej literatúry:

Bern. — A. Bernolák, *Slowár Slowenský, Česko-Latinsko-Nemecko-Uherský, I–VI*, Budae 1825–1827.

Blan, L. — V. Blanár, *Zo slovenskej historickej lexikológie*, Bratislava 1961.

Geb. — J. Gebauer, *Slovník staročeský I–II*, Praha 1903–1916.

Húšč. — A. Húščava, *Príspevok k dejinám vývinu mier na Slovensku*, Historické štúdie I (1955).

Jg. — J. Jungmann, *Slovník česko-německý I–V*, Praha 1835–1839.

Kál. — K. a M. Kálal, *Slovenský slovník z literatury aj nářečí*, Banská Bystrica 1923.

Kott. — F. Š. Kott, *Česko-německý slovník zvláště gramaticko-fra-seologický VII*, Praha 1893.

Mchk. — V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957.

Otto — *Ottův slovník naučný, I–XXVIII*, Praha 1888–1909.

Palk. — J. Palkovič, *Böhmisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch I–II*, Prag 1820–1821.

P–N–S — J. M. Pražák – F. Novotný – J. Sedláček, *Latinsko-český slovník*, Praha 1936.

Přir. — *Příruční slovník naučný I–II*, Praha 1962–1963.

Sedl. — A. Sedláček, *Paměti a doklady o staročeských mírách a váhách*, Praha 1923.

SSJ — *Slovník slovenského jazyka I–IV*, Bratislava 1959–1964.

Souk. — F. Soukup, *Cizojazyčný slovníček*, Praha 1947.

Váhové jednotky

Funt

Wezmy 1 funth dobrego mocneho wina, to gest 24 lotuow apothekarskeg wahy RT 57, naleg na to 7 funtow wody, gest okolo sedem žeytlikuow RT 175, žiweho ohne pul ffunta, wineho kamene geden ffunt, bodasse pul ffunta H 131, obogiho spolu try ffunty aneb try zaydlyky HL 240.

Váha jedného funta sa pohybovala okolo pol kilogramu.⁶ Názov *funt* pochádza z nem. *Pfunde* a to z lat. *pondus* (= váha).⁷ Ako synonymum tohto názvu je v HL doložená aj *libra* (D).

Uncia

W celeg kure dve uncze aneb 4 lothy gest dosti olege RT 138.

Váhová hodnota uncie bola 30 až 35 gramov.⁸ Jediný doklad z Turčianskeho receptára naznačuje, že táto jednotka sa používala zriedkavejšie, tým skôr, že sa mohla vyjadriť bežnejšími lótmí. Názov uncia sa do latinčiny dostal z gréčtiny.⁹

Lót

Wezmy... sskorice, kramských hřebičkuow geden loth, dlheho pepu pol lotha RT 8, wezmy 1 funth dobrego mocneho wina, to gest 24 lotuow apothekarskeg wahy RT 57, rebarbaroweho safftu geden lot H 5, ze sladkeho drewa prassku pul lota H 10, wlaskeho kopru dwa loty HL 230 (D), ssest lútow ruže HL 156, cukru do dwanacty luotow HL 240.

⁶ Blan. L., 129. Toto váhové množstvo sa označovalo aj latinským slovom *libra* (porov. SSJ I, 421, Palk. I, 298, Bern. I, 584). O obchodnej, lekárskej a mincovej libre pozri Otto XV, 1034.

⁷ Mchk., 113. Porov. Geb. I, 390.

⁸ Uncia = 30 g (Otto XXVI, 179). Uncia = 2 lóty (Bern. II, 1265, Jg. IV, 760).

⁹ P-N-S, 1255–1256.

Váha lótu bola asi 17,5 gramu.¹⁰ Názov pochádza z nem. *Lot*, čo bol pôvodne názov olova, neskôr oloveného závažia.¹¹

Kvintlík

Perel 3 quintliky RT 37, sseffranu pol kwintlika RT 10, z/morskeg cibule safftu geden kvintlik H 3, čerweneho cukru... pul kwintljka H 10, bobroweho stroge geden quintlik HL 23, geden qvintlik nebo coby geden dukat ważyło... używaty HL 254 (D), kwentlyk HL 3, dobrego teriaku poldruha kwenta anebo yako lieskowy orech HL 257 (D), skoricze s/tezej gedneg čtwrtctę aneb quentle HL 239.

Kvintlík predstavoval váhu okolo 4 gramov.¹² Názov pochádza z nem. *Quintlein*, ktorého posledným základom je lat. *quintus* = piaty, pretože kvintlík tvoril pôvodne pätinu a až neskôršie štvrtinu lótu.¹³ Podľa grafiky vidieť, že sa slovo považovalo i za zdomácnené, ale pisári pocitovali jeho súvis s latinčinou. U nás sa vyskytovalo v mnohých variantoch.

Škrupul

Pol sskrupulu praeparirowaneho wainstanu RT 102, foeni graeci 1 škupul RT 100, každého dne s/tiži jedného sskrupule używał HL 235, čyčwaru pul sskupule HL 224.

Váha škrupulu bola niečo vyššie jedného gramu.¹⁴ Názov je

¹⁰ SSJ II, 59, Sedl. 156, aj 16 g (Blan. L. 130). Lót = pol uncie (Jg. II, 353). Podľa Ottu (XV, 1034) lót predstavoval 1/32 obchodnej libry (porov. Jg. II, 353, Přír. II, 869) alebo 1/24 lekárskej libry (porov. doklad z RT) alebo 1/16 mincovej libry, t. j. hrivny (porov. Geb. II, 269, Blan. L., 130).

¹¹ Mchk., 266. — Geb. (II, 269) udáva pôvod zo stredolat. *lotonus*.

¹² Blan. Z. 68–69, Blan. L., 130. Kvintlík = 1/4 lóta (Bern. II, 1045, Jg. II, 238, Geb. II, 189). Používal sa aj termín *drachma* (Palk. I, 719, Jg. II, 238).

¹³ Mchk., 252, Geb. II, 189.

¹⁴ Škrupul = 20 jačmenných zŕn (Palk. II, 2356, Jg. IV, 475, Otto XV, 1034). Škrupul = 20 gránov (Jg. I, 640), 1/3 drachmy (kvintlika), 1/12 lóta, 1/24 uncie (Otto XV, 1034).

z lat. *scrupulum*, čo bola najmenšia váhová jednotka starých Rimanov.¹⁵

Granum

Pižmy a-neb ambry trj grana dobre rozetreneg pridag RT 41, vitrioli, cyprii, per-larum wssech preparowanych, každého 10 grana RT 113, praeparirowanych orientalskych perel pet gran... rozpileneho zlata dwe grana H 7.

Veľmi nepatrná váha, ktorou sa vážili drahé látky. Tomuto názvu latinského pôvodu (*granum* = zrno) zodpovedá aj dnešné čes. *grán*.¹⁶ Heill tento názov skloňuje podľa vzoru „mes-to“, v Turčianskom receptári sa vyskytuje len v ustrnutej podobe *grana*.

Duté miery

Okov

Musy tegto zeliny welika hromadka byti, na gedem okow anebo wjce, RT 30.

Okov predstavoval mieru s obsahom vyše 50 litrov¹⁷ (okov = okované vedro).

Pinta

Na to 2 funty anebo gednu pintu wineho paleneho wliati RT 33, wyna dobreho půl pynty HL 96, we trech pintiech malvasie RT 19.

Obsah penty sa pohybuje okolo dnešného litra.¹⁸ Slovo *pinta* je doložené aj zo starej češtiny a pochádza buď z nem. *Pinte* alebo z tal. *pinta*.¹⁹

¹⁵ P-N-S, 1106.

¹⁶ Souk., 110. Porov. Jg. I, 640, Palk. I, 338. „Grán má míru pepře neb zrna ječmenného“ (Jg. I, 640). Grán = 1/20 škrupula, 1/60 drachmy (kvintlika), 1/240 lóta, 1/480 uncie (porov. Otto XV, 1034).

¹⁷ SSJ II, 550. Jeho obsah 56,6 litra (SSJ II, 550), 54,62 litra, resp. 54,30 litra rovnal sa obsahu bratislavskej merice (Húšče, 197). Názov porov. Palk. II, 1324, Bern. III, 1900, Jg. II, 919–920.

¹⁸ 0,9 litra (SSJ III, 71), 1,369 litra (Otto XIX, 757). Pinta = dve holby (SSJ III, 71, Bern. III, 2095), „dvě půlky“, „dvě míry“, „dva másy“ (Jg. III, 85), štyri žajdlíky (Otto XIX, 757, Jg. III, 85).

¹⁹ Mchk., 367.

Holba

Gednu holbu wineho octu RT 219, war we trech holbach wody H 96.

Obsah holby bol okolo pol litra.²⁰ Názov pochádza z nem. *Halbe* = polovica. Syn. *miera*. Slovo sa používalo aj ako synonymum k slovám *pohár* a *sklenica* (porov. nižšie na str. 241).

Miera

Na pol funtha minium muže se gedna miera octu naliati RT 143, w/prikriteg nadobe ze 4 mieramy gačmeneg wody war RT 132.

Slovenský názov *miera* bol synonymný s názvom *holba*.^{20a}

Žajdel', žajdlík

Dobreg malvasie 2 žeytle RT 21, pol žeydla RT 21, nalog horucy wody gedem žagdel H 103, w zaytliku wody nech sa močia RT 4, obogiho spolu try ffunty aneb try zaydliky HL 240, zegtlik malvasie RT 1, ssalwigowe wody pul žeydljka H 133, pol žeytlička RT 44.

Žajdel' bol mierou o obsahu asi 4 dl.²¹ Názov pochádza z nem. *Seidel* a to z lat. *situla*.²² Slovo sa vyskytuje vo viacerých hláskových variantoch, deminutívna podoba je frekvencovanejšia.

Verdúnok

Dreweného olege pol werdunka RT 56, werdunek kapunowego sadla RT 132.

Obsah verdúnka bol asi 2 dcl.²³ Názov je z nem. *Fierding* (= štvrtka, štvrtina).²⁴ Slová verdúnok (v tomto význame)

²⁰ Holba = 0,708 litra, nádoba približne pollitrová (SSJ I, 499). Porov. Přír. II, 132. Názov u Bern. I, 479.

^{20a} Porov. Jg III, 85, V, 70, Bern. I, 749.

²¹ Žajdel' = 0,48 litra aj 0,35 litra (cit. podľa Blan. L., 129), aj 0,34 litra, čiže 1/4 pinty (Otto XXVII, 772), žajdlík, syn. polholba (Bern. V, 4105).

²² Mchk., 562.

²³ Verdunek, syn. polžajdlík (Bern. V, 3606), pol žajdlíka (Kál., 766), „čtvrť míry“ (Jg. V, 70). Porov. aj pozn. 25. Aj váhová jednotka štvrt funta, libry (Bern. V, 3606, Jg. V, 70, Blan. L., 129).

²⁴ Mchk., 562.

a rumplík by mohli byť synonymá. HL má v tomto význame doložené slovo *fertál* (z nem. *Viertel*) (D).

Rumplík

war w/gednom rumpliku wody H 6, deg do toho gednen rumplik medu H 31.

Obsah rumplíka bol asi 2 dl.²⁵ (Porov. verdúnok.) Názov pochádza z nem. *Rümpel*.²⁶

Približné určenia váhy a obsahu

Dukát, grajciar, groš, halier, peniaz

Wezmy tohoto prassku na gednenkrat co dukatem odvažiss RT 173, gednen qvintlik nebo coby gednen dukat wažylo... užywały HL 254 (D), sskorice, galganu, každého co se gednym greycarem odvažj RT 170, sseffranu za greycir RT 14, gak mnoho se z gednym českym grossem odvažilo RT 151, daty pyty, co by try halery zawažyty mohlo HL 113, wezmy, co se penizem odvažy, bieleho aksstinu RT 187, korene, co by gednen penyz wažil HL 112, anyzu za penyz, osladyču za dva penyze HL 229 (D).

Pohár/sklenica, findža, lyžica, kvapka/kropka a i.

Patient z/toho ma rano y večer po gednom dobrem pohare pity H 93, každé rano... gednen poharik tepleho wypiti RT 160, z toho pak každé rano gednen piwnj pohar wypi H 49, každé rano y večer gednen wjny pohar wipy H 46, prideg k nemu... dobrego gen octu pul wjneg holbj H 31, na poledne a na wecer po gedneg sklenice (!) RT 210, gednu skleničku wina z pelinku RT 201, každodenne rano gednu čissčicku užjwati RT 209, wino pak preced a po gedneg findžy často teple užjweg H 53, tato poliewka ma se po pol misečky na gednen-krat užjwati RT 154, na raz len gednu weliku začjragicy warecku do kolmu naleg RT 20, pridati ružowego medu osem ližjc H 83, wezmy čtyry ližky terpetinu RT 127, ližičku ručnjčneho prachu RT 129, čtirikrat pres den po gedneg ližicte daweg H 20, gednu ližčičku RT 6, djteti po gedneg cavoveg ližicte podaweg H 2, tegto wody nech každodenne za rana gednen trunek teple wypige RT 206, a na/to trunk wody pyte HL 179, w/trunečku wyna rozdelat a teple užywat HL 253 (D), niekoľko

²⁵ Rumpel' (SSJ III, 93, bez určenia), rumpel', rumplik, pol žajdlika (Kott VII, 634, Kál., 589).

²⁶ Kott VII, 634.

kwapek borowičkowego paleného RT 130, pust do ucha niekoľko kwapiek H 108, niekoľko kropek oleje syrkowego pridati RT 11, try krope oleje toho oleje HL 242, tri krupečky anyžowego oleje H 6.

Vajce, orech, gaštan, hrach a i.

Wezmi stareho sadla za trj wagca RT 203, s/tegto masti rano y wečer za geden orech wzjti RT 65, nech časem tohoto cukru na noc a zrana za gedenkrat gako pol orecha wezme RT 73, rano y wečer gako geden orech we wjne užjweg H 127, z tohoto lekwaru za geden wlaske y orech RT 99, wezmi sadla z/medwedice za geden lieskowy orech RT 198, každu čturtu hodinu gako geden ljskowy orech z/toho dawati H 84, polož do teg dierky dobreho tieriaku poldruha kwenta a-nebo yako lieskowy orech HL 257 (D), každy den rano y wečer z/toho gako geden musskatowy orech užjweg H 121, dyumbieru za pol sskrupiny RT 80, pol orechowego sskrupiny gaffru RT 210, s/tohoto prassku deg na-raz pol sskrupiny wlaskeho orecha RT 165, z/toho gako geden kasstan užjweg H 87, zagęchjo sadla za hrach RT 115, gaffru gako geden hrassek RT 204.

Kúscok, hrst, medzi prsty, na koniec noža a i.

Kusek paleného gelenjho rohu RT 196, zmoč tri kussčičky chleba RT 29, čerwene ruže a zwončeku po dve hrsty H 64, lilium convallium dobre hrsti RT 8, chelidonii majoris, solani hortensis každeg dwedobrych weliku hrst RT 203, rozmarjnu dve hrstky RT 17, owsowego gednu wowedo kwetu tri male hrstky RT 9, maličku hrstku rasce a rmenc RT 188, ssalvie, andivie, cichorie zeliny a korena, každeho gednu utlčeneg rstečku RT 15, gak mnoho se mezy dwa prsti wezme malu h wezmi woneho romančeku... co mezy tri prsti stisknuti RT 107, H 6, což/by wzal meczy try prsty HL 61, soly tak mnoho, mužess tryma prsty wzyty mohl HL 240, noweho pomarančowego czo by co se mezy pet prstuw wzjti muže RT 9, wezmy rmenu kwetu c trj palce RT 190, gedno nakončie gaffru RT 134, praeparo mezy perel za geden koniec nože RT 189, edelsstainowy prassek rovanich co se na trj konce nože wezme RT 189, 3 konce no-dati... edelsstainowego prassku RT 152, wagečnjch sskrupin roztlučenich žowe h, co se na koniec nože muže wzjti H 7, wezmy tohoto na prac co na trj dobre konce noža wzjti mužess RT 103, prassku, owog solj, co se na koniec welikeho nože wezme RT 106, wainstar prassku co se na geden koniec wezme nožika maleho RT 78, tohoto prubru smidu režneho chleba RT 184, wečer pak muže sa gedna wezmy prubru smidu režneho chleba RT 184, wečer pak muže sa gedna d o s i s antispackeho prachu wzjti H 122.

Aj v približných určeníach váhy alebo obsahu vidieť snahu o čo najväčšiu presnosť. Najviac sa tejto požiadavke bliži vy-

jadrenie váhového množstva pomocou váhy alebo hodnoty bežných mincí.²⁷ V prípadoch, kde bolo treba presnejšie stanoviť množstvá vyjadrené pojmi ako *pohár*, *lyžka*, *orech* ap., vypomáhajú deminutíva alebo slovné spojenia, napr.: *pohár — pivný pohár — vinný pohár — pohárik*, *lyžica/lyžka — lyžička/lyžička — kávová lyžička*, *orech — vlašský orech — lieskový orech — muškátový orech*.

Adjektíva typu *dobrý* (= veľký), *hrubý* (= veľký), *veľký*, *malý*, *maličký* stretávame v prípadoch ako: *dobrá hrst*, *dobrý pohár*, *na tri dobré konce noža*, *hrubá smida chleba*, *veľiká hrst*, *veľiká začirajici vareška*, *co se na konec velikého nože vezme*, *malá hrstka*, *malá hrstečka*, *maličká hrstka*, *co se na jeden koniec vezme nožika malého*.

Niektoré lexikálne diferenciacie vyplývajú zo stretnutia českých a slovenských výrazov, resp. výrazov nárečových, napr.: *čiščička/sklenička/pohárik*, *kvapka/kropka/kropaj*, *prst/palec*, *veľký/hrubý/dobrý* a pod.

Osobitnú pozornosť si zaslúži slovo *findža*, doložené u Heilla. Pochádza z perzského „*pingan*“, odkiaľ sa cez arabčinu dostalo do turečtiny. Z tureckého „*fildžan*“ miesto „*findžan*“ preniklo pravdepodobne prostredníctvom rumunčiny do srbčiny, bulharčiny a poľštiny. Vo všetkých jazykoch si zachovalo svoj pôvodný význam — šálka kávy.²⁸ K Heillovi sa toto slovo dostalo najskôr cez poľštinu a svedčí o kultúrno-historických stykoch Oravy v minulosti.

Receptáre a im podobné diela liečiteľského charakteru priňajú pomerne bohatý materiál na štúdium starej metrológie.

Názvy váhových jednotiek i dutých mier sa väčšinou preberali, a to najmä z nemčiny a latinčiny. Časté hláskové varianty a slovotvorné prispôbovanie sa slovenčine poukazujú na proces ich udomáčňovania sa v slovenskom prostredí. Pomenovania približných množstiev čerpajú predovšetkým z domáceho jazyka a poukazujú neraz na nárečovú príslušnosť autora alebo prepisovateľa.

Názvy starých mier a váh boli odsúdené k zániku zákonom z roku 1876. Mnohé z nich však dožívajú ešte dnes v nárečiach v reči najstaršej generácie, niektoré sa uchovali len v prenesenom význame alebo v ustálených spojeniach.²⁹

²⁷ Kvintlik = 4 denáre alebo peniaze (Sedl., 156, porov. Blan. Z., 69).

²⁸ A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1957, 121–122.

²⁹ Blan. Z., 69.

NÁVRH NOVÉHO SLOVENSKEHO NÁZVOSLOVIA CHROBÁKOV

(Dokončenie)

Ján Madlen

V tomto príspevku chceme venovať pozornosť názvom chrobákov, ktoré sú dobre známe v lesníckej praxi. V tomto názvosloví je už určitá tradícia, ktorá je však v rozpore s najnovším názvoslovím.

Pred rod *Ips* Deg. sa zaviedlo (ale v praxi sa neosvedčilo) slovenské pomenovanie *lykožrút*. Chrobáky zadelené do tohto rodu sa rozmnožujú, vyvíjajú i dospievajú v kôre, ktorá je nepomerne hrubšia, a preto je výraznejšia ako lyko. Lyko sa zo stromov odlupuje spolu s kôrou, v ktorej (alebo na ktorej) sa nachodí prevažná väčšina pozerku chrobákov. Preto sa medzi ľuďmi i odborníkmi vžilo pomenovanie *kôrovce* a nie *lykožrúty*.

Navrhujeme, aby sa pre rod *Ips* Deg. znovu zaviedlo slovenské pomenovanie *kôrovec*; pre Crustacea odporúčame nové pomenovanie — *kôrnaté*.

Za nevyhovujúce pokladáme slovenské pomenovanie *kôrníkovité* (i *lykožrútovité*), ktoré sa používa pre čeľaď Scolytidae. Do rodu *Scolytus* Geoffr. patria chrobáky, ktoré prevažne poškodzujú bel, t. j. obvodovú vrstvu dreva. Keďže rodové meno *Scolytus* je odvodené od čeľade Scolytidae, navrhujeme používať pre túto čeľaď slovenské pomenovanie *beľokazovité* a pre rod *Scolytus* zase slovenské pomenovanie *beľokaz* s druhmi *beľokaz brestový*, *beľokaz brezový*, *beľokaz dubový*, *beľokaz ovocný*, *beľokaz slivkový*.

Nové slovenské pomenovanie je potrebné zaviesť pre rod *Hylesinus* F., lebo pre slovenčinu sa len prispôobil český názov *lýkohub* (slov. *lykokaz*). Pretože dva najznámejšie druhy *Hylesinus fraxini* Panz. a *Hylesinus crenatus* F. sú všeobecne známe ako poškodzovatelia jaseňov, mohlo by sa pre rod *Hylesinus* zaviesť slovenské pomenovanie *jaseňohlod* s druhmi *jaseňohlod pestrý* a *jaseňohlod zrnitý*.

Z podobných príčin navrhujeme i pre rod *Pityokteines* Fuchs. vytvoriť slovenské pomenovanie *jedľohlod* s druhom *jedľohlod krivozubý*. Druhovú pomenovanie *krivozubý* by do-

statočne charakterizovalo výrazný systematický znak — zakrivené zúbky na zošikmenej časti kroviek.

Pre rod *Myelophilus* Eichh. odporúčame ponechať zaužívané slovenské pomenovanie *lykohub* a pre druh *Myelophilus piniperda* L., ktorý sem patrí, ponechať slovenské pomenovanie *lykohub borovicový*.

Pre čeľaď Xyloteridae navrhujeme používať slovenský názov *drevokazovité*, s rodom *drevokaz* (*Xyloterus* Er.) a s druhom *drevokaz čiarkovaný*, resp. *čiarkavý* (*Xyloterus lineatus* Oliv.).

Pre čeľaď Xyleboridae navrhujeme slovenské pomenovanie *drvníkovité*, s rodom *drvník* (*Xyleborus* Eichh.), s druhmi *drvník prostredný* (*Xyleborus monographus* F.) a *drvník ovocný* (*Xyleborus dispar* F.).

Prehľad čeľadí, rodov a druhov uvádzame tak ako v predchádzajúcich príspevkoch.

XXVII. Čeľaď: *Scolytidae*

kôrníkovité (lykožrútovité)

kúrovcovití (hlodaři)

beľokazovité

Rod: *Scolytus* Geoffr.

beľokaz (lykožrút)

bělokaz (vypuklobříšník)

beľokaz

106. *Scolytus scolytus* F., beľokaz brestový, bělokaz jilmový (vypuklobříšník hnědokrový), beľokaz brestový; 107. *Scolytus Ratzeburgi* Jan., beľokaz brezový, bělokaz březový (vypuklobříšník Ratzeburgův), beľokaz brezový; 108. *Scolytus intricatus* Ratz., —, bělokaz dubový (vypuklobříšník vráskovaný), beľokaz dubový; 109. *Scolytus rugulosus* Ratz., beľokaz ovocný (lykožrút trnkoslivkový), bělokaz ovocný (vypuklobříšník zrnostitý), beľokaz ovocný; 110. *Scolytus mali* Bechst., —, bělokaz švestkový, beľokaz slivkový.

Rod: *Hylesinus* F.

lykokaz

lýkohub

jaseňohlod

111. *Hylesinus fraxini* Panz., lykokaz jaseňový, lýkohub jasanový, jaseňohlod pestrý; 112. *Hylesinus crenatus* F., lykokaz zrnitý, lýkohub zrnitý, jaseňohlod zrnitý.

Rod: *Myelophilus* Eichh.

lykokaz

lýkohub

lýkohub

113. *Myelophilus piniperda* L., lykokaz sosnový, lýkohub sosnový, ly-

kohub borovicový; 114. *Myelophilus minor* Hart., lykokaz menší, lýkohub menší, lykohub menší.

R o d: *Crypturgus* Er.

skrytohlod

skrytohlod

skrytohlod

115. *Crypturgus pusillus* Gyl., skrytohlod malý, skrytohlod malý, skrytohlod malý.

R o d: *Pityophthorus* Eichh.

lykožrút

lýkožrout

haluzovec

116. *Pityophthorus pityographus* Ratz., lykožrút obyčejný, lýkožrout obecný, haluzovec menší; 117. *Pityophthorus exsulptus* Ratz., lykožrút preliačený, lýkožrout prohloubený, haluzovec väčší.

R o d: *Ips* Deg.

lykožrút

lýkožrout

kôrovec

118. *Ips typographus* L., lykožrút smrekový, lýkožrout smrkový, kôrovec smrekový; 119. *Ips sexdentatus* Boer., lykožrút borovicový, lýkožrout borový, kôrovec borovicový; 120. *Ips amitinus* Eichh., lykožrút menší, lýkožrout menší, kôrovec menší.

R o d: *Pityokteines* Fuchs.

lykožrút

lýkožrout

jedľohlod

121. *Pityokteines curvidens* Germ., lykožrút jedľový, lýkožrout jedľový, jedľohlod krivozubý.

XXVIII. Č e ľ a d': *Xyloteridae*

drevokazovitě

dřevokazovití

drevokazovitě

R o d: *Xyloterus* Er.

drevokaz

dřevokaz

drevokaz

122. *Xyloterus lineatus* Oliv., drevokaz čiarkavý, dřevokaz čárkovaný, drevokaz čiarkavý.

XXIX. Č e ľ a d': *Xyleboridae*

drvníkovité

drtníkovití

drvníkovité

R o d: *Xyleborus Eichh.*
drvník (lykožrút)
drtník
drvník

123. *Xyleborus monographus* F., drvník prostredný (drvník pisársky),
drtník prostrední, drvník prostredný; 124. *Xyleborus dispar* F., lykožrút
ovocný, drtník ovocný, drvník ovocný.

XXX. Č e ľ a d: *Platypodidae*
jadrohlodovité
jádrohlodovití
jadrohlodovité

R o d: *Platypus Hbst.*
jadrohlod
jádrohlod (plochostehník)
jadrohlod

125. *Platypus cylindrus* F., jadrohlod dubový (jadrohlod vajcovitý),
jádrohlod dubový (plochostehník válcovitý), jadrohlod dubový.

V uverejnených troch príspevkoch sme poukázali na stav
v slovenskom názvosloví chrobákov. Navrhli sme názvy, o kto-
rých by bolo potrebné diskutovať, zlepšiť ich a ustáliť. Položil
by sa tak základ jednotnej nomenklatúry a jej rozvíjaniu.

EŠTE RAZ K NIEKTORÝM LESNÍCKYM TERMÍNOM

Anton Laffers

V článku *Poznámky k niektorým lesníckym termínom* (ČSTČ
3, 1964, 305—308) upozorňuje V. Hečko na štyri lesnícke
termíny, ktoré nepokladá za výstižné. Ide o termíny „lesný
čert“, „murový prúd“, „pestebný“ a „vývozná miestnosť“. Na-
miesto nich navrhuje V. Hečko nové termíny, ktoré sú podľa
jeho názoru správnejšie. Tri z uvedených termínov boli už prv
predmetom rokovania Slovenskej lesníckej terminologickej ko-
misie (v jednom prípade sa autor na túto komisiu i odvoláva).
Preto SLTK prerokovala Hečkov článok na svojom zasadnutí
v januári 1965 a zaujala k nemu stanovisko, o ktoré sa bu-
deme opierať v tomto článku.

Termín „lesný čert“ definuje SLTK ako sochorový prístroj

na usmerňovanie pádu stromov proti smeru jeho váhy a na vyťahovanie pňov z pôdy (hist.).

SLTK sa pridržiava tohto termínu preto, lebo je vžitý a zrozumiteľný a azda práve pre istú expresivnosť si ho lesníci obľúbili, o čom svedčia aj nemecké a ruské ekvivalenty *Waldteufel* a *lesnoj čort*. Prístroj takto pomenovaný sa však v dnešnej lesníckej praxi už takmer nepoužíva, a preto ani nie je potrebné uvažovať o prípadnom nahradení názvu „lesný čert“ nejakým iným termínom. Zo staršej lesníckej literatúry (ide o literatúru z obdobia, keď sa tento prístroj používal) názov *lesný čert* nemožno aj tak vymazať a dodatočné nové pomenovanie nepoužívaného starého prístroja by len dezorientovalo lesnícku verejnosť a sťažilo dorozumenie medzi odborníkmi. Keby sa napríklad akceptoval autorov návrh na premenovanie lesného čerta na lesný (reťazový) ťahač, mohlo by dôjsť k nedorozumeniu, pretože slovo *ťahač* by sa zamieňalo za termín označujúci motorové vozidlo na ťahanie strojov, prívesných vozov alebo ťažkých bremien.

Druhý sporný termín je „múrový prúd“. Toto spojenie slov je prevzaté z nemeckého *Murgang* („Murre“, „Mur“) a označuje štruktúrally alebo turbulentný pohyb zmesi vody a zvetranín vyskytujúci sa pri náhlom odtoku povrchových zrážkových vôd, pričom pomer medzi komponentmi je od 1,1 po 1,5. Tento jav sa vyskytuje v horách a nazýva sa rusky *selevoj potok*, anglicky *rockstream*, francúzsky *nante*. V slovenčine sa označuje ako *múrový prúd* (napr. doc. dr. J. Húsenica v Lesníckej geológii) alebo *zemný* a *sutinový prúd* (doc. inž. D. Zachar v pripravovanej knihe Zalesňovanie nelesných pôd). V. Hečko navrhuje namiesto neho názov *sutinová povodeň*. SLTK konzultovala o tejto problematike a zistila, že základným pojmom v oblasti gravitačno-erozívnych javov je to, čo označujú nemecké termíny *Mur*, *Murre*, *Murgang*, ruské *sel*, *selevoj potok*. Tieto pojmy zahrnujú všetky formy pohybu zvetranín gravitačno-erozívneho pôvodu. Podstatným znakom tohto javu je, že k pohybu zvetranín dochádza pri odtoku zrážkových vôd, dlhodobých alebo privalových dažďov, pri snehových vodách ap. Podľa charakteru pohybujúceho sa materiálu „sutinový prúd“, resp. „múrový prúd“ možno ďalej členiť na „kamenitý prúd“, „zemný prúd“, „blatnatý prúd“ ap.

V literatúre, predovšetkým ruskej, stretávame sa však aj s pojmom „sutinová povodeň“ (rusky *selevyje pavodki*). V tomto prípade ide o osobitnú štruktúru pohybu zvetranín podmienenú pomerom tuhých a kvapalných látok. Podľa mno-

hých autorov povodňový charakter môže mať „sutinový prúd“ vtedy, keď má turbulentný pohyb, pri ktorom obsah pevných komponentov nebýva vyšší ako 38 %. Aj I. I. Cherchelidze v knihe Maksimalnyje razchody selevyh pavodkov píše, že „...mútnosť sutinovej povodne sa pohybuje okolo 1000 kg/m^3 , objemová váha zmesi $1,62 \text{ t/m}^2$...“ U nás sa zatiaľ nepozorovali sutinové povodne takéhoto charakteru.

Na základe týchto zistení konštatujeme, že existuje „sutinový prúd“ i „sutinová povodeň“ ako dva rozdielne pojmy, ktoré nemožno ani zamieňať, ani nahradiť jeden druhým. Preto pre javy, ktoré sa vyskytujú u nás, navrhujeme používať termín *sutinový prúd*.

K termínom *pestebný* a *pestovný*, ktoré sa ďalej v článku uvádzajú, SLTK už zaujala svoje stanovisko. Súhlasíme s V. Hečkom, že slovo *pestebný* súvisí formálne so slovom *pestba*, ktoré sa v slovenčine nevyskytuje, a že prídavné meno odvodené od slova *pestovať*, *pestovanie* je správne „pestovný“. Slovo *pestebný* (*pestebná technika*, *pestebné opatrenia*, *pestebné oblasti*, ...) je v určitom zmysle „aklimatizáciou“ českého výrazu „pěstební“, ktorý sa u nás hlboko zakorenil. Azda blízkosť češtiny a slovenčiny, sústavný styk slovenských a českých lesníkov a v niektorých prípadoch čeština ako úradná reč spôsobili, že sa toto slovo v slovenčine udomácnilo nielen medzi lesníkmi, ale nevyvolalo námietky ani u jazykových korektorov slovenských lesníckych publikácií. Termín sa vžil a hlboko zakorenil v terminologickom vyjadrovaní lesníka. Na jednej strane máme teda termín bežne používaný, jasný, ale nesprávne utvorený a na druhej strane termín síce správne utvorený, ale zatiaľ všeobecne nepoužívaný, nevžitý. Podobná situácia je ostatne i v češtine, kde síce jestvuje termín *pěstování lesů* a *pěstění lesu* (a nie „pěstba lesu“), a predsa sa používa adjektívum *pěstební* (napr. *pěstební technika*). Posudkový sbor SLTK sa vo väčšine vyslovil za ponechanie termínu *pestebný*. Aj SLTK sa priklonila k tomuto stanovisku. Pretože komisia pripravuje nové vydanie Lesníckeho terminologického slovníka, neuzatvára sa ani pred kritikou schválených termínov. Naopak. Bude akceptovať predovšetkým názory lingvistov. Lesnícka verejnosť už vyjadrila svoje stanovisko.

V. Hečko ďalej navrhuje z praktických dôvodov skrátiť termíny „vývozné miesto“ a „odvozné miesto“ na *vývozište* a *odvozište*. SLTK konštatovala, že uskutočnenie návrhu by nebolo prínosom pre odbornú lesnícku terminológiu.

Treba predovšetkým vychádzať z toho, že termíny *vývozné*

miesto a *odvozné miesto* sú vžitú, všeobecne sa používajú, každému lesníkovi sú zrozumiteľné a sú jazykovo správne. Táto skutočnosť nás núti neprípustiť zmenu dobrých ustálených termínov, ktorá by prinajmenšom spôsobila chaos v dorozumíevaní. Keby sme menili odborné termíny bez naliehavej nutnosti, nepriaznivo by sme ovplyvňovali odbornú kvalifikáciu lesných zamestnancov. Treba uznať, že odborná úroveň pracovníkov lesného hospodárstva sa častými terminologickými zmenami znižuje a že naopak určitá stabilita termínov je dôležitým faktorom pri zvyšovaní odborných vedomostí. Nazdávame sa, že vytvárať nové termíny možno len v tom prípade, ak si terminologickú zmenu vynucujú vážne odborné alebo jazykové dôvody. V tomto prípade takéto dôvody nexistujú.

Odhliahnuc od týchto momentov, nemožno považovať slová *vývozište* a *odvozište* za zlepšenie doterajších termínov ani preto, že názvy *vývozište* a *odvozište* zvädzajú k predstave, že ide o miesto, kde sa sústreďuje vývoz, resp. odvoz, teda kam sa vyváža, resp. odváža. Analogicky označuje sa názvom *letišie* miesto, kde lietadlá pristávajú i štartujú. V skutočnosti však *vývoznú miesto* nie je miesto, kam sa vyváža, ale miesto, odkiaľ sa iba vyváža. Taktiež *odvoznú miesto* nie je miesto, kam sa odváža, ale miesto, skadiaľ sa len odváža.

Slová *odvozište*, *vývozište* sa v slovenčine doteraz nevyskytujú a je problematické, či ich možno pokladať za obohatenie slovenského jazyka.

Z P R Á V Y A P O S U D K Y

O VZŤAHU TERMINOLÓGIE A FRAZEOLÓGIE

V sovietskej jazykovede je najmä po prácach V. V. Vinogradova hojne rozšírený názor, že viacslovné pomenovania, termíny sú vlastne istým špeciálnym druhom frazeologických jednotiek. V zborníku *Problemy frazeologii*, v ktorom sa publikujú referáty prednesené na leningradskej konferencii v decembri 1961, venuje vzťahu terminológie k frazeológii osobitnú pozornosť E. N. Tolikina (*O sistemnom otnošení terminologičeskogo sočetańija i frazeologičeskoi jedinicy*, 150–172). Kladie si za cieľ ukázať, že nové viacslovné termíny nepatria do frazeológie, a to na základe rozdielu v povahe skúmaných jazykových jednotiek.

Vychádza zo správnej tézy, že funkčne vyhovujúci termín nemá expresívne a emocionálne zafarbenie (ako zdôraznil napr. už A. A. Reformat-skij). Termín podlieha kontrole rozumu, o čom svedčí činnosť rozličných terminologických komisií.

Dôvod pre zahrňovanie viacslovných termínov do frazeológie vidí E. N. Tolikina v tom, že i viacslovné termíny i frazeologické jednotky majú význam len ako celok, sú v rôznom stupni štruktúrne nerozložiteľné, niet v nich živých syntaktických vzťahov medzi jednotlivými zložkami. Treba však hneď dodať, že viacslovné termíny sa od frazeologických jednotiek odlišujú tým, že majú zrejmu pomenúvaciú funkciu. Tento rozdiel bol známy aj starším bádateľom, no nevenovali mu dost pozornosti, hoci práve tento rozdiel skrýva ontologickú stránku problému.

Pomenovanie podľa Feuerbacha je rozlišujúci znak, ktorý robíme zástupcom veci. S takýmto vymedzením, ako je známe, vyslovil súhlas V. I. Lenin. Autorka vyzdvihuje v tejto súvislosti tri momenty: 1. pomenovanie sa hodnotí ako znak, 2. je znakom veci (nie pojmu ani významu), 3. pri pomenovaní sa prejavuje vedomá činnosť hovoriaceho a poznávajúceho. Podľa toho, hovorí E. N. Tolikina, i viacslovný, zložený termín treba pokladať za zložený znak, t. j. znak tvorený niekoľkými formami, ale jednotný čo do povahy. Autorka tu pripomína, že o povahe jazykového znaku jestvuje bohatá literatúra, no sama k nej nezaujíma stanovisko. Upozorňuje hneď na rozdiel medzi obraznými a neobraznými pomenovaniami. Správne pripomína, že i keď bol základom pomenovania nejaký obraz, veľmi skoro sa obraznosť stráca. Pomenovanie je zamierené priamo na vec, odráža jej obsah priamo, nie prostredníctvom obrazu. (Z výkladu nevidieť dost jasne, čo myslí autorka pod vecou. Podľa názorov bežných u nás nejde o vzťah termínu k veci, ale k pojmu.)

Zložený znak má celostný význam, pretože pomenúva vec a odráža jej obsah len v určitej kombinácii zvukov — je tu celostná nominácia. Na rozdiel od takéhoto zloženého znaku voľné spojenie slov je spojenie dvoch znakových jednotiek, spočívajúce na živom, voľne realizovateľnom syntaktickom vzťahu. Jeho zložky sú každá osobitne pomenovaniami vecí, ich znakmi.

Dôležitým znakom jednoslovných i viacslovných termínov je, že ich tvorenie súvisí s ustavičným rozširovaním okruhu poznávaných vecí vonkajšieho sveta, dopĺňa tak slovnú zásobu jazyka kvantitatívne; ale nesvedčí o kvalitatívnych zmenách v slovnej zásobe.

Na druhej strane rozbor sémantických i štruktúrnych vlastností frazeologických jednotiek je orientovaný na moment ich vzniku. Vždy ide o významovú a štruktúrnu transformáciu voľného spojenia slov, pri ktorej — podľa A. I. Smirnického — sa jednotlivé útvary vznikajúce

striedku (vyučovacím prostriedkom je trieda, vyučovacie pomôcky, tabule, modely, filmy, názorné pomôcky, učebnice a pod.). Metodický postup chápe ako techniku použitia metodického prostriedku na dosiahnutie čiastkových úloh výchovy a vyučovania.

V závere autor vyslovuje želanie, aby sa v metodickej literatúre naďalej venovala pozornosť metodickej terminológii, pretože riešenie týchto otázok, ako hovorí, môže pomôcť nielen metodikom ako vedeckým pracovníkom, ale najmä učiteľom na školách. Sústavnou a cieľavedomou prácou sa na tomto poli môže podľa jeho mienky mnoho zlepšiť.

Príspevok J. Vinšálka možno uvítať ako dobré východisko pre ďalšie uvažovanie o náplni nadhodených termínov. Autor jednak podáva prehľad náhľadov na vymedzenie daných pojmov a termínov u rôznych našich aj zahraničných pedagógov, metodikov a psychológov, jednak formuluje vlastné náhľady v podobe stručných a výstižných definícií.

Emil Hadač, Alena Hadačová a Jaromír Spal uverejňujú v tomto zväzku článok *Jména rostlin na Chodsku* (str. 5–59, rus. a nem. res. 59–60), v ktorom zachycujú jeden úsek ľudového názvoslovía. Po úvodnej časti, v ktorej stručne oboznamujú čitateľa o postupe zbierania a získavania materiálu, sa v druhej časti práce podávajú abecedne usporiadané vedecké (latinské) názvy a ich nárečové chodské ekvivalenty v rôznych obciach (prvý stĺpček obsahuje latinské názvy, druhý chodské názvy, v treťom sú uvedené obce, v ktorých sa príslušný názov používa). Tretia časť článku obsahuje zoznam ľudových názvov (abecedne usporiadaných) s výkladom. V závere sa podáva rozbor ľudových názvov podľa ich pôvodu. Je pritom zaujímavé, ako píše autori na str. 55, že chodské ľudové názvoslovie rastlín sa pomerne dosť často líši od názvoslovía v susednej plzenskej a domažlickej oblasti, ale neraz sa nachádzajú k chodským názvom paralely vo východnej Morave a dokonca aj na Slovensku (napr. *kočiči mejdlo*, *krevník*, *medáky*, *medvědi tlapičky*, *tisíclístník*); podľa autorov ide tu azda len o púhu náhodu. Pripája sa tu ešte stručný prehľad niektorých mien z hľadiska tvorenia slov (zloženiny, odvodeniny) a prehľad mien z významového hľadiska. Najčastejšie sú pri chodských ľudových názvoch rastlín tieto pramene pomenovania: 1. vlastnosti kvetov a doba kvetu, 2. vlastnosti plodov, 3. vlastnosti listov, byle, podzemných častí, 4. miesto výskytu, 5. použitie a účink, 6. nejasné mená.

Poznamenávame, že Jaromír Spal a Emil Hadač publikovali svojho času na stránkach tohože zborníka článok *Názvy rostlin v rukopise Vodňanském* (Jazyk a literatura III, Praha 1960, 15–67, rus. a nem. res. 67–68). U nás sa názvami rastlín – odbornými aj ľudovými – sústavne zaoberá Ferdinand Buffa, ktorý publikoval viacero príspevkov na túto tému v našich odborných jazykovedných časopisoch. O ľudových názvoch rastlín vo svojej rodnej obci písal v zborníku Jazykovedné štúdie (pozri

článok Z nárečových názvov rastlín v Dlhej Lúke v severnom Šariši, JŠ II, Bratislava 1957, 286–294). Takýto výskum môže byť dobrým podkladom pri prípadných ďalších úvahách o spresňovaní a zlepšovaní jestvujúcej odbornej nomenklatúry rastlín.

Ladislav Dvonč

M. Friedman – R. Koutník – F. Měchura – K. Miksa – I. Žačko: MA-
ĎARSKO-ČESKO-SLOVENSKÝ A SLOVENSKO-ČESKO-MAĎARSKÝ TECH-
NICKÝ SLOVNÍK, Bratislava 1964, 883 str.

V decembri 1964 vyšiel Maďarsko-česko-slovenský a slovensko-česko-maďarský technický slovník ako spoločné vydanie troch vydavateľstiev – Slovenského vydavateľstva technickej literatúry v Bratislave, Akadémiai Kiadó v Budapešti a Státního nakladatelství technické literatury v Prahe. Ako sa hovorí v úvode, je to prvý slovník svojho druhu a je určený ako pomôcka pre prekladateľov, vysokoškolských študentov a technických pracovníkov, ktorí študujú maďarskú technickú literatúru, a pre tých, ktorí navštevujú maďarské závody. Vydanie tohto trojjazyčného slovníka si vyžiadala stále sa rozširujúca spolupráca medzi našimi a maďarskými odborníkmi.

Slovník obsahuje asi 24 000 hesiel (po 12 tisíc v každej časti) takmer zo všetkých technických odborov. Príslušnosť hesla k určitému odboru je označená skratkou napr. astr., fyz., kož. za daným heslom (zoznam použitých skratiek a teda aj všetkých odborov, ktorých termíny slovník obsahuje, je uvedený na začiatku slovníka). Všetky české ekvivalenty sú v oboch častiach vytlačené odlišne, pri totožnosti českého a slovenského názvu je v maďarsko-česko-slovenskej časti iba jeden názov. V slovníku sa bohato využíva hniezdovanie dvojslovných termínov so zhodným alebo nezhodným prívlastkom. Takéto termíny sú uvedené vždy pod základným termínom, napr. *loďná skrutka*, *skrutka so šesťhrannou hlavou* pod heslom *skrutka* ap.

Pretože ide o prekladový viacjazyčný slovník, z úsporných dôvodov je gramatická charakteristika iba pri substantívach (ide len o rodovú charakteristiku). Z tých istých dôvodov je obmedzená i normalizačná funkcia slovníka. Uvádžajú sa zásadne ustálené termíny, a to bez štylistického hodnotenia. Iba celkom sporadicky sa vyskytuje pri výklade termínu výraz slangového zafarbenia (graficky vyznačený úvodzovkami, *abroncsozás* dopr. „obutie“ obruče, pneumatiky).

Spracovanie slovníka je vcelku starostlivé, i keď sa autorom nepodarilo vyhnúť niektorým nedopatreniam a nedôslednostiam. Vyskytujú sa prípady, že označovanie termínov príslušnými skratkami odboru nie

je v oboch častiach slovníka jednotné, napr. v maďarsko-česko-slovenskej časti pri termíne *alulexponálás* nie je uvedená skratka fot., kým v slovensko-česko-maďarskej časti pri hesle *podexponovanie* je skratka uvedená (čo je správne, pretože ide nepochybne o termín z odboru fotografie). V hesle *súrlodási felület* (trecia plocha) je zase naopak skratka mech. (príslušnosť k odboru mechaniky) uvedená v maďarsko-česko-slovenskej časti, ale ekvivalent v slovensko-česko-maďarskej časti je uvedený bez skratky. Rozpaky vzbudzuje i to, že niekedy je v každej časti pri príslušnom termíne uvedená iná skratka, napr. v maďarsko-česko-slovenskej časti je pri hesle *eredő* uvedená skratka mechaniky, v slovensko-česko-maďarskej časti príslušné heslo *výslednica* je označené skratkou matematiky. Viac dôslednosti by si žiadalo aj označovanie chemických prvkov a zlúčenín.

Z lexikografického hľadiska sú ďalším nedostatkom nedopatrenia v odkazoch. Vyskytujú sa tu niekedy odkazy na heslá, ktoré v slovníku vôbec nie sú; napr. pri slovenskom hesle *rádio* je odkaz na heslo *rozhlasový prijímač*, ale toto heslo v slovníku chýba; v maďarskej reči pri hesle *U-vas* je odkaz na *U-gerenda*, ktoré tiež v slovníku chýba. Nedorozúšťa sa dosť dôsledne ani lexikografická zásada, podľa ktorej sa vo výkladovej časti hesla majú používať iba výrazy (v našom prípade termíny), ktoré sú v slovníku vyložené. V maďarsko-česko-slovenskej časti sa napr. pri výklade *magfizika* použil termín *jaderná fyzika*, v slovensko-česko-maďarskej časti sa však vyskytuje iba adjektívum *jadrový*. Pri maďarskom hesle *lemez* chýba význam „platňa“ (vo význame gramofónová platňa), hoci pri slovenskom hesle *platňa* je vo výklade i maďarský výraz *lemez*.

Ešte poznámka k výberu termínov. Autori mali zaiste ťažkú úlohu, keď chceli v pomerne malom vreckovom slovníku zachytiť čo najviac termínov zo všetkých technických odborov. Niektoré odbory museli byť zastúpené chudobnejšie, napr. ekonómia (zaiste aj preto, že pre ekonómiu nejestvuje v slovenčine názvoslovná príručka, o ktorú by sa autori mohli oprieť). Zaráža však, že v tomto technickom slovníku vôbec nie je zastúpená terminológia štatistiky, teórie informácie, automatizácie a samočinných počítačov, ktoré v súčasnosti zaznamenávajú prudký rozvoj a ktorých termíny by v modernom technickom slovníku nemali chýbať. Bez zastúpenia týchto termínov nemôže slovník dobre vyhovovať súčasným požiadavkám. Prípadné budúce vydanie bude treba v tomto smere rozhodne doplniť.

Cieľom našich kritických poznámok nebolo znižovať hodnotu tohto užitočného a potrebného slovníku, ale poukázať na nedopatrenia, ktoré by sa mali v prípadnom budúcom vydaní odstrániť.

Klára Buzássyová

Ján Marták

OCHOTNÍCKA ČINOHRA 1918–1944

Milovníci divadla a divadelného umenia iste s veľkým záujmom privítajú prácu, ktorá v dejinách divadla po prvý raz sústavnejšie zachytáva vývin slovenského ochotníckeho divadla od konca prvej svetovej vojny až do oslobodenia našej vlasti roku 1945, teda v podmienkach predmníchovskej republiky a za tzv. slovenského štátu.

Martákova práca je rozdelená na tri časti. Prvá časť sleduje kvantitatívny rozvoj divadla dvadsiatych rokov 19. storočia a skúma v ňom tie prvky a smery, na ktorých sa zakladá a z ktorých vyrastá umelecká obroda ochotníckej činohry. Druhá časť práce sa zaoberá slovenskou divadelnou organizáciou Ústredím slovenských ochotníckych divadiel, založenou pri Matici slovenskej roku 1922, jej vývinom a vzrastajúcim vplyvom na ochotnícku divadelnú činnosť. Tretia časť ukazuje umelecký vývin divadla až po jeho vyvrcholenie v najvyspelejších súboroch na konci opisovaného obdobia.

Ťažisko Martákovej práce je v hodnotení a kritike inscenovaného repertoáru, ktorý je východiskom pre zisťovanie spoločenského významu ochotníckych javiskových úsílí. Marták vo svojej práci uvádza a hodnotí množstvo zaniknutých divadelných súborov, množstvo mien režisérov, hercov, ochotníckych pracovníkov, ktorí sa o vývin slovenského divadla zaslúžili a patria do jeho histórie.

VSAV 1965, 320 strán, 3 obrázky, viaz. Kčs 29,–.

an.

LITTERARIA VIII (Z HISTORICKEJ POETIKY II)

Sborník Litteraria VIII je druhým zväzkom štúdií, ktoré sú venované problémom historickej poetiky. Je zásluhou redaktora Litterarií Oskára Čepana, že sborník má svoj vyhranený profil, ktorý dopĺňa ostatné periodiká slovenskej literárnej vedy. Ak sa v nich kladie dôraz najmä na literárnu kritiku, na bezprostredné spojenie s problematikou súčasnej literatúry, na syntézu literárnohistorického poznania na základe najnovších výskumov, Litteraria sú „akademickejšie“. To pravda neznamená, že sú odtrhnuté od živej literárnej problematiky. Ide len o to, že výskum sa zameriava na otázky formy, ktoré sú ideovo zatažené nepriamo, a tak aj ich aktuálnosť nebije na prvý pohľad do očí. Je to však základný výskum, bez ktorého nemôže obstať ani literárnohistorické hodnotenie, marxistická syntéza poznatkov o našej literárnej minulosti, ani súčasná literatúra a jej tvorcovia. Jednotlivé štúdie Litterarií dávajú totiž nielen veľa poznatkov o „majstrovstve“ tvorcov minulosti, ale i dosť popudov k rozvíjaniu možností daných rečou i literárnou tradíciou.

Predkladaný VIII. zväzok Litterarií zaoberá sa problematikou, ktorej riešenie má svoj širší teoretický dosah a nie je iba opisom umeleckých postupov.

M. Šalingová v štúdiu Z problematiky historickej štylistiky dokazuje samostatnosť a odlišnosť historickej štylistiky od historickej poetiky.